

Міністерство освіти і науки України
Чорноморський національний університет імені Петра Могили
Медичний інститут
Кафедра психології

«ДОПУЩЕНО ДО ЗАХИСТУ»
завідувачка кафедри психології
_____ Ірина ЛИСЕНКОВА
« 01 » червня 2022 року

УДК 159.923:177.74

**РОЗВИТОК ЕМПАТІЇ ЯК ВАЖЛИВОГО КОМПОНЕНТУ
СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ**

Кваліфікаційна робота бакалавра
за освітньою програмою «Психологія»
першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
галузь знань 05 - Соціальні та поведінкові науки
спеціальність 053 «Психологія»

Виконала:
студентка 4663 групи
СІМАК Єлизавета Юрївна

Науковий керівник:
кандидат психологічних наук
МИРОПОЛЬЦЕВА Ніна Ігорівна

Міністерство освіти і науки України
Чорноморський національний університет імені Петра Могили
Медичний інститут
Кафедра психології

Освітній рівень – бакалавр
Галузь знань: 05 – Соціальні та поведінкові науки
Спеціальність: 053 «Психологія»

«ЗАТВЕРДЖУЮ»
завідувачка кафедри психології
_____ Ірина ЛИСЕНКОВА
« 03 » червня 2022 року

ЗАВДАННЯ
НА ВИКОНАННЯ КВАЛІФІКАЦІЙНОЇ РОБОТИ БАКАЛАВРА

Студентці **СИМАК Єлизаветі Юріївні**

1. Тема роботи: «Розвиток емпатії як важливого компоненту соціального розвитку особистості» затверджена наказом ЧНУ імені Петра Могили № 307 від «17» листопада 2021 року.
2. Об'єкт дослідження – емпатія як складова емоційної сфери особистості.
3. Предмет дослідження – психологічні особливості розвитку емпатії як важливого компоненту соціального розвитку особистості.
4. Завдання дослідження:
 1. Проаналізувати дослідження емпатичних здібностей у особистості.
 2. Спланувати дослідження, підібрати методичний матеріал для здійснення експерименту.
 3. Провести діагностику емпатичних здібностей особистості.
 4. Розробити рекомендації щодо розвитку емпатії особистості за допомогою корекційної програми.

ППП та посада керівника	Завдання видано (дата, підпис)	Завдання виконано (дата, підпис)
МИРОПОЛЬЦЕВА Ніна Ігорівна кандидат психологічних наук, доцент б.в.з. кафедри психології	25 вересня 2021 року	25 травня 2022 року

5. КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи бакалавра (КРБ)	Строк виконання етапів роботи
1	Погодження керівником змісту КРБ	11 жовтня 2021 р.
2	Пошук, добір та опрацювання літературних джерел з проблематики дослідження	30 листопада 2021 р.
3	Робота над підготовкою тексту КРБ	
3.1	Розділ 1. Теоретико-методологічні засади дослідження поведінки особистості схильної до любовної адикції	20 грудня 2021 р.
3.2	Розділ 2. Результати експериментального дослідження психологічних механізмів та структури поведінки особистості, схильної до любовної адикції	25 квітня 2022 р.
4	Висновки	16 травня 2022 р.
5	Захист КРБ на кафедрі (попередній захист)	01 червня 2022р.
6	Захист КРБ перед Екзаменаційною комісією	24 червня 2022 р.

Студент

Єлизавета СІМАК

Науковий керівник

Ніна МИРОПОЛЬЦЕВА

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ ЕМПАТІЇ ОСОБИСТОСТІ	6
1.1. Поняття емпатії в психологічній літературі.....	6
1.2. Загальна характеристика соціального розвитку особистості.....	13
1.3. Особливості розвитку емпатії в процесі соціального розвитку особистості.....	22
Висновки до першого розділу.....	36
РОЗДІЛ 2. РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ ЕМПАТІЇ ОСОБИСТОСТІ.....	37
2.1. Методичне забезпечення вивчення проблеми розвитку емпатії особистості.....	37
2.2. Особливості проведення та аналіз результатів діагностики емпатії.....	43
2.3. Рекомендації щодо складання корекційно-відновлюваної програми розвитку емпатії.....	53
Висновки до другого розділу.....	69
ВИСНОВКИ.....	71
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	73

ВСТУП

Актуальність дослідження. Визначення емпатичних здібностей в особистості все частіше стає предметом наукового вивчення в галузі психології. Пов'язано це з тим, що емпатія займає провідний ступінь у розвитку різних когнітивних процесів, емоційно-вольової сфери, є важливою складовою при взаєминах між людьми, дає можливість передбачати дії інших, припустити їхні думки, висловлювання, зрозуміти причини вчинків інших людей. Також наявність емпатії допомагає людині бути соціально розвиненим і активним.

Людина, що володіє емпатією, більше схильна надати допомогу, менш агресивна, виявляє високий рівень гуманізму, може виявити і пізнати індивідуальність іншого і тим самим знайти способи впливу на нього.

У світі емпатичні здібності досліджується в людей що працюють у різних галузях професійної діяльності, оскільки емпатія є основою комунікативних взаємовідносин, що у своє чергу підвищує рівень якісного виконання професійних завдань.

Найчастіше дослідження проводяться серед психологів, педагогів, лікарів, оскільки у їхній професійній діяльності необхідно мати високий рівень емпатичних здібностей для покращення адаптації дітей до дорослого життя, покращення якості лікувальної терапії тощо.

Завжди особливий інтерес викликає дослідження різних відмінностей між чоловіками та жінками, визначення різниці рівня та особливостей прояву емпатичних здібностей залежно від гендерної приналежності не залишилося поза увагою. У суспільстві існують стереотип, що у жінок рівень емпатії набагато вищий, ніж у чоловіків, тим самим жінки здатні більше виявити співчуття та співчуття, більш схильні до інтуїтивного розуміння емоцій інших.

Шлях пошуку істини щодо проблеми емпатії пропонували такі вчені, як А.Е.Айві, А.А. Бодальов, В.В.Бойко, О.О. Борисова, Т.П. Гаврілова Ю.Б. Гіппенрейтер, Ю.А. Менджеріцкая О.К. Нітченко, О.Б. Орлов, Т.І. Пашукова, К. Роджерс, А.П. Сопіков та ін. Розрізняють емоційну емпатію, засновану на

механізмах проєкції та наслідування моторних та афективних реакцій іншої людини; когнітивну емпатію, що базується на інтелектуальних процесах (порівняння, аналогія і т. п.), і предикативну емпатію, що виявляється як здатність людини передбачати афективні реакції (див. Афект) іншого у конкретних ситуаціях.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити розвиток емпатії як важливого компоненту соціального розвитку особистості.

Відповідно до мети були визначені **завдання дослідження**:

1. Проаналізувати дослідження емпатичних здібностей у особистості.
2. Спланувати дослідження, підібрати методичний матеріал для здійснення експерименту.
3. Провести діагностику емпатичних здібностей особистості.
4. Розробити рекомендації щодо розвитку емпатії особистості за допомогою корекційної програми.

Об'єкт дослідження – емпатія як складова емоційної сфери особистості.

Предмет дослідження – психологічні особливості розвитку емпатії як важливого компоненту соціального розвитку особистості.

Методи дослідження. Для досягнення мети та вирішення поставлених завдань обрано такі методи дослідження: теоретичні (теоретико-методологічний аналіз та узагальнення досліджуваної літератури), емпіричні (методи опитування, тестування), методи обробки даних (узагальнення та систематизація якісних і кількісних даних емпіричного дослідження).

Психодіагностичний комплекс методик склали: методика «діагностика рівня емпатії В.В.Бойка», методика «діагностика рівня емпатії І.М. Юсупова», шкала емоційного відгуку А. Мергабяна та Н. Епштейна та ін.

Експериментальна база дослідження. У цій роботі були проаналізовані та узагальнені рівні розвитку емпатії та спрямованості особистості у студентів-психологів у кількості 25 осіб, різних за освітою, віком та статевою належністю міста Миколаєва.

Теоретична та практична значущість. Результати проведеного дослідження можуть бути використані в системі професійної підготовки майбутніх психологів під час проведення виробничої практики; для розробки робочих програм та навчально-методичної літератури з дисциплін «Загальна психологія», «Вікова та педагогічна психологія», «Психологія особистості та іміджелогія», «Психологічне консультування».

Програма та результати корекційної роботи стануть у нагоді спеціалістам психологічних служб і можуть бути впроваджені при консультативній і психокорекційній роботі.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні положення та науково-практичні висновки обговорювалися і отримали схвалення на науково-практичних конференціях, семінарах; на засіданнях кафедри психології Чорноморського національного університету імені Петра Могили.

Публікації. Основний зміст і результати роботи відображено у тезах.

Структура роботи складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг бакалаврської роботи становить 80 сторінок, основний зміст викладено на 72 сторінках. Робота містить 1 таблицю. Список використаних джерел складає 85 праці українських та зарубіжних авторів.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ ЕМПАТІЇ ОСОБИСТОСТІ

1.1. Поняття емпатії в психологічній літературі

Нині у психології відсутнє загальноприйняте уявлення про емпатію. Серед дослідників спостерігаються значні розбіжності у трактуваннях та інтерпретаціях цього поняття. Тому виникає необхідність аналізу та систематизації існуючих підходів до визначення емпатії, опису її структури та механізмів формування. У сучасному тлумачному словнику української мови наводиться таке визначення емпатії: Здатність входити в чужий емоційний стан, співпереживати. Інтелектуальна ідентифікація власних почуттів із почуттями та думками іншої людини.

Традиційно проблеми, пов'язані з поняттям емпатії, були об'єктом вивчення філософських дисциплін – етики та естетики. Терміном «емпатія» Е. Тітченер переклав німецьке слово «Einführung» – «відчуватися в...», яким в естетиці описувався процес розуміння творів мистецтва, об'єктів природи, схильність спостерігача до ототожнення себе з предметом, що спостерігається, що є причиною переживання прекрасного. В етиці близьким до терміну емпатія було поняття симпатії А. Сміта, Г. Спенсера, А. Шопенгауера, М. Шелера, яке трактувалося як розуміння, чуйність та емоційне співучасть [34].

У психологічній літературі поняття «емпатія» набуло поширення на початку 50-х років ХХ ст. Початковий сенс терміна був буквальним, він означав процес відчуття, тобто емоційного проникнення у стан іншого. Концепції суто емоційного розуміння емпатії нині небагато. Ці концепції трактують емпатію як опосередкований у відповідь сприйнятий емоційний стан іншої людини. Разом з тим, деякі автори зазначають, що можливі випадки контрастної емпатії, за якої емоції спостерігача та емоції мають різну природу. Наприклад, задоволення, причиною якого може бути чуже страждання, також

класифікується як явище емпатії. Інші дослідники виходять із когнітивного розуміння емпатії, яке контрастує з розглянутим вище емоційним підходом. Вони визначають емпатію з погляду розуміння іншої людини, прийняття ролі, інтерпретації поведінки. Сучасні дослідники найчастіше поєднують у своїх визначеннях емпатії її когнітивний та афективний аспекти. Так, Р. Кестенбаум, Е. Фарбер та І. Сроуф розглядають емпатію як «емоційна і поведінкова відповідь на емоційний стан іншої людини, яка подібна до емоційного тону цієї людини і заснована на її обставинах, більше, ніж на своїх власних» [8].

Р. Даймонд досліджувала в основному здатність людей сприймати один одного, передбачати відповіді у певній ситуації. Така здатність прийняти роль іншого та передбачити його думки, почуття, дії отримала назву предиктивної емпатії [5].

Т. П. Гаврилова виділяє два види емпатії: співчуття та співпереживання. Співпереживання – це переживання суб'єктом тих самих почуттів, які відчуває інший, через ототожнення із нею, а співчуття – переживання суб'єктом щодо почуттів іншого, інших, відмінних почуттів. Прикладом співпереживання може бути переживання учнем хвилювання товариша, що відповідає на іспиті, під час очікування своєї черги. Дитина може співчувати старому людині, відчувати щодо нього почуття жалю, хоча його переживання безпосередньо є йому близькими. При співчутті суб'єкт переживає без співвіднесення із собою, у той час як при співпереживанні суб'єкт переживає почуття іншого як би за себе, оскільки вони мали місце в минулому досвіді суб'єкта, або якщо вони пов'язані з передбаченням подібної можливості для себе, особливо в найближчому майбутньому [17].

М. А. Пономарьова пропонує розглядати короткочасну та довготривалу емпатію. Короткочасна – розрахована обмеженим контактом з іншими людьми у спілкуванні, у якому людина постає позицію іншого. Довготривала емпатія протікає протягом тривалого часу і вимагає більш тісного спілкування з іншою людиною. Можливе диференціювання на адекватну та неадекватну емпатію. І тут, остання проявляється як радість при неблагополуччі іншого, а емоційний

відгук емоційного стану іншого йде з протилежним знаком. G. _ Vitaglione вводить поняття емпатичного гніву – емоційного стану, опосередкованого емоційною реакцією жертви, у якому спостерігач відчуває гнів стосовно агресору. Деякі дослідники виділяють ситуаційну (її прояв залежить від ситуації) та диспозиційну емпатію (характеристика емпатії, яка проявляється в широкому діапазоні ситуацій) [72].

Спочатку емпатія трактувалася виключно як емоційний процес і, отже, містила лише один компонент – афективний. І тут емпатія – емоційне переживання у відповідь на емоційний стан іншої людини. Слід зазначити, хоча розгляд емпатії Н. Ейзенберг фокусується виключно на афективному компоненті, вона також наголошує на ролі когнітивних процесів в емпатичному реагуванні. На думку дослідниці, емпатія – це переживання, опосередковане відкритим проявом емоцій іншою людиною. Але крім цього, якщо спостерігач бачить іншу людину в ситуації, яка, ймовірно, повинна викликати смуток (наприклад, смерть коханої людини), він також повинен відчувати смуток, навіть якщо інша людина її відкрито не виявляє. У цьому випадку оцінюється, надходить інформація про можливий вплив цієї ситуації, або відбувається процес уявної спроби поставити себе на місце іншого, і це викликає емпатію. Таким чином, емпатичне переживання може бути відносно автоматичним (хоча зобов'язане включати принаймні диференціацію «я-інший») або базується на когнітивних процесах обробки інформації, Інші дослідники виділяють в емпатії лише когнітивний компонент. Визначення цього компонента може включати прийняття ролі іншого, інтерпретацію поведінки, ідентифікацію емоційного стану [19].

Однією з перших, хто поєднав у своїй моделі когнітивний та афективний компоненти, була Н. Фешак. На її думку, саме когнітивний компонент є причиною виникнення емпатії. Інакше кажучи, здатність розпізнавати емоції іншу людину і прийняти думку іншого – необхідне, але недостатня умова для емпатії. На відміну більшості теорій інших дослідників, її теорія є трикомпонентною. На когнітивному рівні емпатія залежить від здатності

ідентифікувати емоційні стани інших. Людина має бути здатна розрізнити ці емоційні стани, відокремлювати один стан від іншого. Другий когнітивний фактор, від якого залежить емпатія, це здатність прийняти роль іншого, що відображає вищий рівень розвитку когнітивних здібностей. Н. Фешак визначає цей чинник як здатність бачити ситуацію так само, як її бачить інша людина, яка безпосередньо перебуває в цій ситуації. Емоційне реагування – третій компонент, тобто переживання тих самих емоцій, що й інша людина. У цьому автор вважає, що це три компоненти мають бути присутнім на емпатійному реагуванні [68].

Отже, Н. Фешак хіба що поділяє когнітивний аспект емпатії ще на два компоненти, тоді як інші дослідники обмежуються лише прийняттям ролі. Пізніше та інші автори стали пропонувати свої багатоконпонентні підходи до розгляду емпатії.

Так, М. Девіс визначає емпатію як конструкт, що включає афективний та когнітивний компоненти. Когнітивний компонент відображає здатність до розуміння перспективи іншої людини та до ідентифікації з нею, тоді як емоційний компонент характеризується тенденцією до переживання почуттів занепокоєння та співчуття до іншої людини [6].

Відносно недавно і переважно в пострадянській психології з'явилася тенденція розглядати емпатію як системну освіту, що включає афективний, когнітивний і конативний (дієвий) компонент. Наприклад, Л. П. Стрелкова вважає, що повний емпатійний процес є триланковим ланцюжком: співпереживання, співчуття і внутрішнє сприяння, яке може призвести до реальної допомоги. Співпереживання, основою якого виступає ідентифікація, є емоційним відгуком переживання іншого. Прояв співчуття передбачає когнітивну орієнтацію у ситуації, яка, своєю чергою, актуалізує різні форми сприяння, спочатку внутрішнього, та був, за певних умов, і зовнішнього [10].

Л. П. Виговська пропонує розглядати емпатію як цілісне явище, в якому можна виділити три взаємодіючі компоненти: когнітивний (розумні операції, фіктивне знання про об'єкт або іншу особу); афективний (емоційні реакції на

певний об'єкт чи особу, емоції, почуття, переживання); конативний (моторні реакції, поведінковий намір людини стосовно особи або об'єкта відношення, дії, вчинки). Вона зазначає, що емпатія може розвиватися як у бік асоціальної поведінки, і у бік просоціального поведінки. Ланками емпатійного процесу є сприйняття іншого, співпереживання, співчуття, внутрішнє сприяння, реальне сприяння. У кожній ланці процесу відбувається автономне функціонування компонентів (когнітивного, афективного, конативного) або їхнє поєднання при домінуванні одного з них. Кожна попередня ланка зумовлює функціонування наступного [43].

М. А. Пономарьова розглядає емпатію як системну освіту, яка включає в себе когнітивний (розуміння емоційного стану іншої людини), емоційний (співпереживання або співчуття, які відчуває суб'єкт до іншої особи), конативний (активна допомога об'єкту емпатії) компоненти. Таким чином, повний емпатичний процес включає співпереживання, співчуття і сприяння [21].

Російський вчений В.В. Бойко розглядає емпатію як раціонально-емоційно-інтуїтивну форму відображення, яка є особливо витонченим засобом «входження» в психоенергетичний простір іншої людини [1]. На думку Т.П. Гаврилова емпатія є специфічною здатністю людини емоційно відгукуватися на переживання іншого, чи це людина, тварина чи антропоморфізований предмет. Автор стверджує, що емпатія може виникати і за безпосереднього сприйняття переживань іншу людину, і в ситуації неблагополуччя індивіда, яка переживається як жалість, сум, співчуття.

Порівнюючи вітчизняні та зарубіжні роботи, в яких зроблено спроби визначення емпатії, Ю.А. Менджеріцька визначає це поняття як соціально-психологічне якість особистості, що складається з низки здібностей:

- 1) здатності емоційно реагувати та відгукуватися на переживання іншого;
- 2) здатності розпізнавати емоційні стани іншого та подумки переносити себе у його думки, почуття та дії;

3) здатності вибирати адекватну емпатичну відповідь (вербальної та невербальної) типу) на переживання іншої людини, використовувати способи взаємодії, що полегшують страждання іншого [2].

У своїх працях американський психолог К. Роджерс дає визначення емпатії як здатності людини до паралельного переживання тих емоцій, що виникають в іншого людини у процесі спілкування з ним. "Бути в стані емпатії" означає сприймати внутрішній світ іншого точно, зі збереженням емоційних та смислових відтінків: начебто стаєш цим іншим, але без втрати відчуття «ніби». Так, відчуваєш радість чи біль іншого, як він їх відчуває, і сприймаєш їх причини, як їх сприймає. Але обов'язково повинен залишатися відтінок «ніби»: ніби це я тішуся або засмучуюсь [3, с.167].

Важливо підкреслити, що емпатія може бути спрямована як на самого себе, так і на іншу людину. Форму емпатії, спрямовану він, позначають як співпереживання, почуття дискомфорту чи особистісний дистрес. Форму емпатії, спрямовану іншого, позначають як співчуття, співчуття чи емпатична турбота. У співчутті відбивається переживання індивідом неблагополуччя іншого як таке безвідносно до власного благополуччя. Воно виникає у ситуації, коли сприйманий стан партнера актуалізує моральні спонування на його користь і потреба допомогти йому [4].

Якщо розглянути особливості психологічної природи емпатії, можна запропонувати класифікацію за різними ознаками. Як одну з класифікаційних ознак можна запропонувати - глибину протікання. Оцінювати наміри та вчинки іншого індивіда з позиції свого «Я» є елементарний випадок емпатії. Відповідно до того, яка порушена сторона психіки іншого індивіда, можна назвати такі види емпатії:

1) Емоційна. У свою чергу ділиться на емпатію як співпереживання, емпатію як співчуття. Співчуття – це переживання власних емоційних станів у зв'язку з почуттями іншої людини. Співпереживання – це переживання тих самих станів емоційних, що відчуває інший через ототожнення з ним. Емпатія співчуття починає інтенсивно розвиватися лише у підлітковому віці. Вона

повною мірою висловлює міжособистісну ідентифікацію, яка є не тільки уявною (сприймається та розуміється) та чуттєвою (співпереживається), але й дієвою. На цьому рівні емпатії виявляються реальні дії та поведінкові акти з надання допомоги та підтримки партнеру зі спілкування (іноді такий стиль поведінки називають допомагаючим). У цьому розрізі емпатія була докладно досліджено Т.П. Гаврилової [5].

Прикладом співпереживання може бути переживання учнем хвилювання відповідального на іспиті товариша під час очікування своєї черги. Дитина може співчувати старому людині, відчувати щодо нього почуття жалості, хоча його переживання безпосередньо не є йому близькими.

При співчутті суб'єкт переживає без співвіднесення з собою, тоді як при співпереживання суб'єкт переживає почуття іншого як би за себе, оскільки вони мали місце в минулому досвіді суб'єкта, або якщо вони пов'язані з передбаченням їм подібної можливості собі, особливо у найближчому майбутньому [5].

2) Оціночна емпатія – це здатність одного оцінювати свої дії, висловлювання чи особисті якості з позиції іншого. На відміну від емоційної, оцінна відноситься до різновиди «розуміє» емпатії, хоча має етичну забарвленість. Наявність оцінної емпатії обґрунтовано М.М. Муканова [6]. Когнітивна. Здатність індивіда передбачати задум іншого. В основі ієрархічної структурно-динамічної моделі лежить когнітивна емпатія, що виявляється в вигляді розуміння індивідом психічного стану іншої людини без зміни свого власного стану.

3) Когнітивна емпатія полягає в готовності однієї людини прийняти думку іншої людини, тоді як емоційна емпатія пов'язана з готовністю відгукнутися на суто емоційному рівні. Іноді когнітивну емпатію характеризують як емпатію пізнавальну Цей вид емпатії було досліджено Р. Даймондом.

Необхідність в емпатії виникає у випадках, коли треба виявити, зрозуміти, передбачити індивідуальні особливості іншого і потім впливати на

нього в потрібному напрямку. У такому сенсі емпатія – найцінніша знаряддя пізнання людської індивідуальності, а не просто здатність демонструвати співучасть та співпереживання.

В.В. Бойко у своїх дослідженнях виділяє такі канали емпатії:

Рациональний канал емпатії характеризує спрямованість уваги, сприйняття та мислення емпатуючого на сутність будь-якої іншої людини — на її стан, проблеми, поведінка. Це спонтанний інтерес до іншого, що відкриває шлюзи емоційного і інтуїтивне відображення партнера. У раціональному компоненті емпатії не слід шукати логіки чи мотивацію інтересу до іншого. Партнер привертає увагу своєю буттєвістю, що дозволяє емпатію неупереджено виявляти його сутність

Емоційний канал емпатії пов'язаний з розумінням іншого на основі свого емоційного досвіду, за допомогою емоційних асоціацій та переносів: я б переживав, реагував так (не так); зазвичай сприймаю, оцінюю це так (не так); мене зазвичай це хвилює (не хвилює) тощо.

Інтуїтивний канал емпатії зводиться до підсвідомої обробки інформації про партнера. Узагальнення та висновки про нього здійснюються без участі логіки, але на основі несвідомих зіставлень із минулим досвідом.

Емпатія сприяє розвитку міжособистісних відносин та стабілізує їх, дозволяє надавати підтримку людині не тільки у звичайних, а й у важких екстремальних умовах, коли він особливо її потребує. Особливо ці якості відповідають вимогам до професійних та особистісних компетенцій професій сфери «Людина-Людина», до яким належить професія спеціаліста із соціальної роботи.

1.2. Загальна характеристика соціального розвитку особистості

Згідно з уявленнями відомого соціального антрополога Р. Линтона, в будь-якому суспільстві виділяються два основних типи особистості: нормативна - та, риси якої краще всього виражають дану культуру, це ідеал особистості даної

культури; модальна – статистично більш поширений тип відхиляються від ідеалу варіацій. Чим більше нестабільним стає суспільство (наприклад, в умовах кризи), тим відносно більше стає людей, соціальний тип яких не збігається з нормативною особистістю.

Американський соціолог Р. Дарендорф на основі терміна Аристотеля «*homo politicus*» (людина – істота політична) створив таку типологію особистості:

- *homo faber* («людина трудящий») - тип особистості, характерний для традиційних суспільств: селянин, воїн, політик;
- *homo consumer* («людина споживач») - тип особистості в сучасному західному суспільстві, людина - споживач, людина маси;
- homo universalis* («людина універсальна») - тип особистості майбутнього, пов'язаний з розвитком техніки і науки, здатний займатися різними видами діяльності;
- *homo soveticus* («людина радянська») – тип особистості, характерний для колишніх країн соц. табору, людина, що залежить від держави [9].

Соціалізація людини – встановлення зв'язків між індивідуумами та освоєння соціальних навичок. Соціальні зв'язку людини різні різні періоди його життя – від народження до старості.

На основі уявлень З. Фрейда було розроблено теорії про соціальний розвиток людини як про зміну життєвих криз. Найбільший інтерес становлять дві теорії, розроблені Е. Еріксоном та Д.Б. Ельконіним [71].

З перших годин життя людини починається процес його соціалізації – встановлення зв'язків між індивідуумами і освоєння соціальних навичок. Цей процес залежить від вроджених механізмів і дозрівання нервової системи, проте насамперед визначається тим досвідом, який людина отримує протягом усього життя. Етапи соціалізації, які проходить особистість описані нижче.

Перше дитинство. Як уже неодноразово говорилося, для утворення зв'язку між дитиною та кожним з її батьків найбільше значення мають перші

миті її життя. В основі формування цих зв'язків лежать погляди, рухи та особливо усмішки дитини. З другого тижня життя новонароджений не тільки виявляє інтерес до людського обличчя, але й відрізняє обличчя своєї матері. Між 8 і 12 місяцем починають чітко виявлятися прихильності дитини (малюнок). Він вибухає криком і плачем, коли його забирають від матері (або від особи, яка постійно доглядає його). Це – не страх перед незнайомою людиною, а невпізнання в ньому чорт материнського. Кордон цього етапу має походження в когнітивній сфері: саме в 7 місяців дитина починає активно шукати зниклий раптово предмет, тобто формує уявлення про сталість (перманентності) предмета (до того, якщо закрити іграшку папірцем, дитина миттєво про нього забуває). Крім того, саме постійна присутність соціального партнера призводить до формування у дитини ставлення до власної перманентності.

Показано також велике значення надійної соціальної прихильності (насамперед – присутності матері) для освоєння дитиною незнайомих, помсти, налагодження соціальних контактів з іншими дітьми.

У той самий час, як мовилося раніше, емоційне спілкування дитини з дорослим – провідна діяльність немовляти. Ця діяльність важка для дитини, тому не можна постійно тиснути на немовля, тягати його на руках і вимагати його уваги, як це часто робиться [39].

В переддошкільному віці (1 – 3 роки) формується основний механізм соціалізації та соціального розвитку – мова, що дозволяє:

- Включати соціально-фіксовані зразки в перцептивну діяльність дитини, тобто відбувається перехід до опосередкованості понять;
- Включати довільність в пам'ять та інші форми поведінки (тобто йде перехід «спостерігати – дивитися», «запам'ятовувати – вивчати» і т.д.); так формується вольове регулювання, що є, до речі, основним показником готовності до школи [39].

У цьому переддошкільному віці починається формування свого «я». Проте, до кінця переддошкільного віку «я» дитини є досить нестійким, елементарним,

недиференційованим комплексом, що включає уявлення про свої найпростіші індивідні та соціальні характеристики.

Дитина починає називати себе по імені, виділяти себе як постійне ціле з поточного потоку власних дій і станів, що змінюються. Так, дуже довго дитина називає себе «він/вона», практично тільки до трьох років вона починає говорити про себе «я».

До трьох років він може довільно змінити поведінку та загальмувати безпосередні імпульси за словесним наказом дорослого.

Перший етап соціального розвитку (3 – 6/7 років) – дошкільний вік. Природні форми психіки набувають вербальності (пов'язує сприймається об'єкт зі словом), довільність (надходить не імпульсно, а свідомо), опосередкованість (гальмує свої реакції; вольова регуляція). Виникають моральні оцінки (добре – погано), хоча ще неадекватні та у загальній формі. Приклад: питанням «що таке доброта» дається або конкретний приклад, або загальне поняття «це дядько хороший». Дитина засвоює моральні оцінки як від спілкування з дорослими, і у безпосередній практиці дитячого колективу; важливо, щоб між цими каналами був розрив. З'являється певний соціальний статус дитини на групі. Узагальнюючи, можна сказати, що до кінця дошкільного періоду у дитини формується готовність до навчання [39].

Другий етап соціалізації – шкільний вік. Соціальні дії набувають систематизованої форми. Формуються соціальні характеристики – характер, процес мети, мотиваційно-потребова сфера і т.д. Тут особливо велику роль грають групи однолітків, особливо у розвиток ідентифікації та формування установок. Показано, що підлітки набагато легше ідентифікують себе з іншими підлітками, ніж зі старшими (навіть якщо останні належать до того ж статі, раси, релігії та громади, що й сам підліток).

На цій стадії тісно пов'язані дружба та сексуальність. Так, у підлітка «хороших друзів» зазвичай менше, ніж у будь-якому іншому віці (зазвичай не більше 5), але серед них більше представників іншої статі [].

Зрілість. Відбувається розвиток пізнавальної сфери, освоєння нових соціальних ролей (суб'єкта діяльності, батька, начальника, пенсіонера тощо). Обсяг соціальних контактів у цей час значно варіює. Так, зазвичай найбільше друзів у молодих дорослих людей, які перебувають у шлюбі (у середньому – 7 чол.). Вони підбираються за подібністю смаків, інтересів і складу особистості, взаємності у допомозі та обміні відвертостями, сумісності з урахуванням взаємного задоволення, яке виходить із суспільства одне одного, зручності спілкування у географічному відношенні, взаємній повазі.

У розквіті зрілості пріоритети віддаються діяльності, спрямованій на досягнення поставлених життєвих цілей; підтримуються лише найміцніші зв'язки. Число друзів знижується до 5 і менше [58].

У старечому віці баланс «соціально-біологічне» знову, як у дитинстві, зсувається у бік біологічного. Тим не менш, потрібно відзначити все ретардацію старіння, що посилюється, відсування (або ненаступ) власне старечого віку, тобто збереження продуктивного періоду аж до смерті. Особливо це для осіб інтелектуальної праці.

З приходом старості і у зв'язку з драматичними подіями (доглядом близьких і супутників життя), проте, дружні зв'язки зміцнюються, особливо коли друзі опиняються в подібній ситуації. Середня кількість друзів у людини, що пішла на спокій, становить 6 чоловік [6].

На основі уявлень З. Фрейда психологами було розроблено теорії про соціальний розвиток людини як про зміну життєвих криз. Найбільший інтерес становлять дві теорії, розроблені Е. Еріксоном та Д.Б. Ельконіним.

Життєві кризи по Е. Еріксону:

1 – перший рік життя. Пов'язаний з тим, задовольняються чи ні основні фізіологічні потреби дитини доглядає за ним людиною. Відповідно, у дитини виникає почуття довіри/недовіри до світу.

2 – перший досвід навчання, особливо привчання дитини до охайності. Якщо батьки виявляють надто суворий чи надто непослідовний зовнішній

контроль, то у дитини розвивається відчуття сорому чи сумніви у власній спроможності (альтернатива – розвиток автономії).

3 – друге дитинство – самоствердження дитини. Якщо плани, що він буде, переважно здійснюються, це сприяє розвитку почуття ініціативи; якщо йому багато забороняють або він переживає повторні невдачі, це призводить до появи безініціативності, покірності та почуття провини.

4 – шкільний вік – розвивається смак до роботи або почуття неповноцінності як у плані когнітивному, так і в плані свого соціального статусу серед товаришів (залежно від атмосфери у школі та методів виховання).

5 – підлітки обох статей – пошук ідентифікації (засвоєння зразків поведінки значущих підлітка інших людей). Для успішності цього процесу необхідно поєднати минулий досвід підлітка, його потенційні можливості та бажані вибори. Труднощі ідентифікації можуть призвести або до її «розпорошення», або до плутанини ролей, які він все життя гратиме.

6 – молоді дорослі люди – пошук близькості з коханою людиною; інакше - ізоляція людини та замикання її на самому собі.

7 – криза 40 років – розвиток почуття збереження роду (генеративності), що проявляється в інтересі до наступного покоління та його виховання. Якщо ж еволюція подружжя йде іншим шляхом, їхнє життя застигає в стані псевдоблізи (стагнації), і кожен починає жити тільки для себе [49].

Успішне подолання кризи 40 років пов'язане з виконанням таких умов:

1. розвиток поваги до мудрості, що змінює примат фізичної хоробрості.
2. заміна сексуалізації соціальних відносин з їхньої соціалізацією.
3. збереження емоційної гнучкості на протипагу афективному збіднінню за рахунок смерті близьких та відокремлення дітей.
4. збереження душевної гнучкості – продовження пошуку нових форм поведінки на протипагу старим звичкам.
5. під час старіння. Завершення життєвого шляху, досягнення людиною цілісності життя. Якщо людина не може звести свої колишні вчинки в єдине

ціле, вона завершує своє життя в страху перед смертю та в розпачі від неможливості почати жити наново [75].

Тут також виділяється кілька умов:

1. переоцінка власного «я» крім його професійної ролі;
2. усвідомлення факту погіршення здоров'я та старіння тіла – дає можливість виробити у себе в цьому плані необхідну байдужість;
3. зникнення самозаклопотаності – тільки тоді людина може без страху прийняти думку про смерть [37].

Життєві кризи щодо Д. Б. Ельконіна:

- 1 – криза новонародженості (проявляється у втраті ваги).
- 2 – криза 3 років (самоідентифікація – починає говорити про себе «я»).
- 3 – криза 7 років (зміна провідного типу діяльності, розширення кола спілкування, зміна ролі значних дорослих)
- 4 – криза підліткового віку (статеве дозрівання і, отже, розбалансування всіх фізіологічних систем; відчуття дорослості; розрив емоційних контактів з батьками, перехід до формування самооцінки з орієнтацією на однолітків). Занижена самооцінка у підлітків набагато гірша, ніж завищена. У будь-якій ситуації з підлітком головне для батьків – не розірвати з ним стосунки. Зокрема, при вирішенні матеріальних питань краще, якщо підліток виступає на рівних із батьками (партнерські відносини). Загалом ідеалом тут є товариські стосунки між батьками та дітьми.
- 5 – криза юнацького віку (переоцінка цінностей).
- 6 – криза середини життя (40-45 років). Тяжче протікає у чоловіків. Виникає незадоволеність досягнутими життєвими результатами, на яку накладається перша втрата друзів та близьких.
- 7 – криза виходу на пенсію (розрив соціальних зв'язків). Тут необхідно самому створювати соціальні зв'язки, крім роботи [73].

Процес становлення і розвитку особистості називається соціалізацією. Він починається в дитинстві і закінчується смертю людини. У процесі

соціалізації люди засвоюють культурні норми і освоюють соціальні ролі, тобто, набувають і трансформують своє соціальне «Я».

Соціалізація носить двонаправлений характер. Старше покоління передає молодим норми і цінності, засвоюючи, в свою чергу, норми і цінності, вироблені молодими поколіннями. У новонародженого немає особистості, немає «Я». Він не може відмежовувати себе від світу. У міру оволодіння прямоходінням, мовою, розвитком мислення, свідомості дитина починає виділяти своє «Я» з поняття про інших [11].

Н. Смелзер виділив чотири основні механізми соціалізації дітей – імітація, ідентифікація, сором і вина. Існує дві основні форми соціалізації:

- соціально спланована і організована форма соціалізації (визначається іноді як «спрямована»). Вся система дошкільної, шкільної, професійно технічної, середнє спеціальної, вищої і додаткової освіти з відповідним набором педагогічних методик і технологій.

- стихійно складається, або «ненаправлена» соціалізація, що має місце в сім'ї, в колі друзів, приятелів і однолітків, серед колег по роботі, співробітників і т.д [50].

Можна виділити наступні фактори соціалізації: біологічні, психологічні, економічні, соціальні, політичні, культурологічні. Безперервний процес соціалізації особистості можна розділити на етапи:

- дошкільний;
- шкільний;
- післяшкільного;
- період активної трудової діяльності;
- період після трудового існування [85].

Іноді говорять про дві стадії соціалізації:

- первинна соціалізація охоплює дитинство і юність;
- вторинна соціалізація – це зрілість і старість [83].

Соціалізація дорослих людей має свою специфіку. Американський соціолог О. Г. Брімм – молодший виділив такі важливі відмінності соціалізації дорослих та дітей:

1. Соціалізація дорослих виражена в зміні їхнього зовнішнього поведіння, дитяча – коригує базові ціннісні орієнтації.
2. Дорослі можуть оцінювати норми, діти – тільки засвоюють їх.
3. Соціалізація дорослих передбачає розуміння того, що між «чорним» і «білим» є безліч відтінків, діти ж сприймають все безпосередньо – через ідеал.
4. Соціалізація дорослих спрямована на оволодіння практичними навичками і вміннями, дітей – на мотивацію їхньої поведінки [4].

Переходячи від однієї стадії соціалізації до іншої, змінюючи соціальні ролі, людина багато чому вчиться заново.

Десоціалізація – втрата колишніх цінностей і навичок поведінки. Коли людина потрапляє в екстремальні умови (наприклад, в'язниця, армія), десоціалізацію може бути такою глибокою, що руйнує основи особистості (наприклад, афганський синдром).

Ресоціалізація – засвоєння нових ролей і цінностей.

Соціальна адаптація – пристосування до змін середовища, а так само пристосування цього середовища до своїх потреб. Ці процеси взаємопов'язані і йдуть постійно, так як в житті людини все змінюється: вік, освіта, сімейний стан, місце роботи, навколишнє середовище і т.п.

Агенти соціалізації – соціальні групи і інститути, які мають значний вплив на формування особистості і входження людини в суспільство. Залежно від видів груп, агенти бувають первинними і вторинними:

- агенти первинної соціалізації – це сім'я і групи однолітків.
- агенти вторинної соціалізації – школа, засоби масової інформації, організації, в яких людина працює [34].

Отже, можна зробити висновок, що соціалізація особистості – це процес входження кожного індивіда в соціальну структуру, у якого відбуваються зміни у самій структурі нашого суспільства та структурі кожної особистості. Це

зумовлено соціальною активністю кожного індивіда. Внаслідок цього процесу засвоюються всі норми кожної групи, проявляється унікальність кожної групи, індивід засвоює зразки поведінки, цінності та соціальні норми. Все це конче необхідно для успішного функціонування в будь-якому суспільстві. Процес соціалізації особистості протікає протягом всього існування людського життя, оскільки навколишній світ перебуває в постійному русі, все змінюється і людині просто необхідно змінюватися для комфортабельнішого перебування в нових умовах.

1.3. Особливості розвитку емпатії в процесі соціального

Категорію «соціальна емпатія» запропонував Р. Рейч, зазначаючи, що сенс існування суспільства зводиться до мінімуму [9]. Його зауваження є актуальним в умовах сучасного реформування освітнього простору підготовки фахівців, коли суспільство не прагне усвідомити перспективи трансформації розвитку в соціально-особистісній системі людини, а випускники вишів оцінюють свою поведінку, взаємини у морально-психологічній, особистісно-професійній сфері, ґрунтуючись на визначенні вигоди.

В історичній ретроспективі включення категорії емпатія до наукового контексту протікало з різними тлумаченнями її суті, при цьому, всі роботи можна використовувати при організації цілеспрямованого формування емпатії у студентів у процесі професійної підготовки. У структурі емпатії вчені виділяють когнітивний, емотивний та конативний компоненти, які забезпечують раціональне сприйняття та відображення внутрішніх станів іншої людини, дієвий компонент проявляється через прагнення надати посильну допомогу. Функціонально емпатія розширює соціально-психологічний та професійний ресурс суб'єкта у вигляді особистісних надбань, самореалізації при взаємодії із навколишнім середовищем. Механізмами її прояви виступають: мотиваційна установка індивіда на пізнання іншого з метою ефективної взаємодії [66].

У спеціальній літературі авторами описані різні види емпатії: емоційна, когнітивна, предикативна, поведінкова, раціональна, інтуїтивна. Вивчаючи рівні емпатії, Н.М. Обоз когнітивну емпатію відносить до першого рівня. Другий рівень становить емоційна емпатія. Третій рівень – включає когнітивний, емоційний та поведінковий компоненти, міжособистісну ідентифікацію. Емпатія на цьому рівні стає уявною, чуттєвою, дієвою формою надання допомоги та підтримки іншому (допомагає стиль поведінки) [41].

В умовах професійно-освітнього простору підготовки спеціаліста та формування емпатії слід орієнтуватися на змістовні характеристики рівнів її розвитку. Низький рівень емпатійності людини пов'язаний з нездатністю до співпереживання, відсутністю інтересу, розуміння та прийняття почуттів та думок інших, у зв'язку з чим виникає нерозуміння при контактах з оточуючими, низька здатність до співпереживання.

Оптимальний рівень характерний для більшості людей, вони здатні зрозуміти думки та почуття інших, часто стримуються, намагаються не демонструвати свої переживання. Людина зі сформованою емпатією відрізняється виразністю емоційних, когнітивних та поведінкових компонентів у діяльності, спрямований на демократичний стиль управління, реалізує свої ціннісні та мотиваційні установки в умовах взаємодії. Люди з достатнім рівнем емпатії відрізняються розвиненими соціальними емоціями, без зусиль дотримуються прийнятих суспільних норм.

Третій рівень – високий, люди розуміють та відчувають інших краще, ніж себе, довіряють почуттям та інтуїції. Чекають соціального схвалення своїх дій, проявляють імпульсивність, активно шукають вихід із складної ситуації з позиції іншого, оптимістичні, успішні, проявляють себе як полінезалежні.

Підвищений рівень емпатії (афективний) характеризується надмірним зануренням у співпереживання, емпати цього ранимі, вразливі, розуміють нюанси та складності внутрішнього світу іншого, не вміють контролювати свої емпатичні реакції. довіряють почуттям та інтуїції [44].

Як показує аналіз літератури та наш досвід, у різних сферах соціально-професійної діяльності особливу роль набуває вміння суб'єкта зрозуміти емоційний стан партнера зі спілкування, зростає значення емпатії як здатності розпізнати, відчути, оцінити переживання іншої людини. Крім того, емпатія є фактором попередження професійних деформацій, причиною виникнення редукції особистих досягнень. До можливих факторів, що знижують прояв та розвиток емпатії у професійній діяльності слід віднести синдром хронічної втоми та синдром емоційного вигорання [9].

Узагальнюючи сказане, вважаємо, що соціально-професійна емпатія – це готовність людини пізнавати, аналізувати, оцінювати дії членів трудового колективу, емоційно співпереживати у ситуаціях взаємодії, вибудовувати сприятливі відносини, попереджати про появу деформацій у соціально-професійному та особистісному розвитку.

В даний час особливе занепокоєння викликає те, що у молодих людей не сформована готовність вибудовувати на гуманістичній основі новий тип взаємовідносин, а соціально-економічні проблеми суспільства ускладнюють адаптацію, самореалізацію у соціально-професійному просторі. Соціальні контрасти та дистанції всередині груп призводять до трансформації емпатії та зниження міжгрупової емпатії, відсутність навичок виявляти емпатію дегуманізує людину. Враховуючи ефект перенесення емпатійних переживань підлітків на юність і зрілий вік, виховання чутливості, слід створювати програми формування емпатії, впроваджувати ефективні форми роботи з формування її в освітньому просторі підготовки спеціаліста для сучасного ринку праці [27].

У підлітковому та юнацькому періодах особливо велика потреба у дружніх відносинах, які передбачають прагнення до повного розуміння та прийняття іншого, визначаючи інтимно-особистісний характер спілкування з однолітками, а пізніше і зі значними дорослими. При цьому емпатія в більшості досліджень розглядається як умова, необхідна для успішного здійснення процесу міжособистісної взаємодії. Секрет успішних відносин між людьми

полягає у використанні емпатії у її конструктивному, позитивному, дружньому, що створює значення.

Ми виходимо з поняття, запропонованого І. М. Юсуповим, згідно з яким емпатія – цілісний феномен, що сполучає між собою свідому та підсвідому інстанції психіки, мета якого – «проникнення» у внутрішній світ іншої людини або антропоморфізованого об'єкта. Феномен емпатії має соціально-психологічне походження та багаторівневу структуру з психофізіологічними, психологічними та соціально-психологічними рівнями і постає в іпостасях процесу, властивості та стану. Одним із складових процесів емпатії є емпатійне розуміння, що має свою специфіку. Емпатійне розуміння сприймається як продукт соціалізації особистості і формується у взаємодії афективних, когнітивних та дієвих компонентів [72].

Відомо, що емпатія в онтогенезі особистості проходить свій шлях розвитку, починаючи з фази емоційного зараження в період новонародженості і закінчуючи просоціальним поведінкою в більш пізні вікові періоди.

У різний час до питання про особливості емпатії в онтогенезі зверталися зарубіжні вчені. Дамо коротку характеристику вікових особливостей емпатії, властивих періоду підлітництва та юнацтва.

Центральне соціально-психологічне новоутворення підліткового віку – розвиток Я-концепції. Підлітковий вік характеризується І. М. Юсуповим як період маргінальної соціалізації. Підліток перебуває ніби у проміжному, прикордонному становищі між різними соціальними та віковими групами, що накладає певний відбиток на психіку людини і може виражатися у підвищеній тривожності, неконтактності у спілкуванні, агресивності, егоцентричності, а також виявлятися у реакціях емансипації, компенсації, і т.д [32].

До підліткового віку, коли просоціальна мотивація діє на мимовільному рівні, моральні принципи і переконання виступають як спонукальна поведінка, співчуття стає все більш стійким мотивом поведінки на користь іншого". Експерименти Т. П. Гаврилової, що проводяться з молодшими школярами та підлітками, виявили тенденцію до спонтанного зниження з віком емпатійних

реакцій співпереживання. Дослідження емпатійного потенціалу сільських підлітків 14-15 років, проведене І. М. Юсуповим, дозволяє говорити про збереження тенденції зменшення співпереживання та зростання співчуття та альтруїстичної поведінки [82].

Саме в дослідженнях, що проводяться в підлітковому середовищі, починають вперше виявлятися статеві відмінності у відношенні до різних об'єктів емпатії. Дівчатка-підлітки загалом виявляють більшу міру співчуття до тварин, ніж хлопчики. Цей факт вважатимуться результатом раннього засвоєння дівчатками моральних норм, і навіть більшої орієнтацією дівчаток спілкування, їх прагненням мати визнання у міжособистісних відносинах, тоді як хлопчики орієнтовані на предметні досягнення. Подібні відмінності І. М. Юсупов пояснює особливостями соціалізації дівчаток, що виявляються у них у конформності та пошуку соціального схвалення [39].

Н.Айзенберг також вважає, що дівчатка віком від 10 до 12 років більше переймаються турботою та співчуттям, емпатія у них розвивається раніше, ніж у хлопчиків цього віку. Це пов'язано, на її думку, із швидшими темпами дозрівання дівчаток. Хлопчики досягають цього рівня лише до юності [7].

Здатність до емпатії є основою дружніх відносин, які займають велике місце у міжособистісному спілкуванні підлітка. Емпатія, у свою чергу, ґрунтується, як пише Г. Крайг, на соціальному висновку, "бо якщо ви не знаєте того, що відчуває інша людина, ви не зможете їй співчувати".

Дані зарубіжних досліджень, спрямованих на вивчення емпатії підлітків, говорять про глибокі зв'язки між емпатійністю та моральною поведінкою. Моральні норми, засвоєні більш ранніх етапах вікового розвитку, починають виявлятися у вчинках і судженнях. Високоемпатійні діти свої невдачі у міжособистісній взаємодії схильні пояснювати внутрішніми причинами, тоді як діти з низькими показниками емпатії дають їм екстернальну оцінку [5].

Крім зв'язку моральної поведінки та емпатії виявлено, що у пубертатному віці емпатійність має не тільки онтогенетичні корені. У ході експерименту установка на співчуття до об'єкта взаємодії, задана ззовні, сприяє появі та

переживанню почуття провини за неблагополуччя об'єкта, що спостерігається. Підлітки, які отримали установку на співчуття до «жертви», орієнтувалися на справедливе ставлення до неї і відчували сильніше почуття провини, ніж випробувані, що не отримали такого настрою. Цікавим є той факт, що у хлопчиків емпатійні переживання у вигляді співчуття виявилися сильнішими, ніж у дівчаток. При цьому слід на увазі, що установка на емпатійне реагування, що задається в штучно створених умовах, сприяє прагненню глибоко проникнути у ситуацію та причини поведінки об'єкта в умовах досвіду, але це не означає просоціальної, альтруїстичної спрямованості особистості загалом. Задається емпатійна установка не є гарантією того, що в реальних умовах ті ж випробувані виявлять аналогічні емпатійні переживання побачивши страждання іншої людини [3].

За даними І. М. Юсупова, з досліджуваної групи підлітків (256 осіб), які відбувають покарання у віковій трудовій колонії, а раніше входили в асоціальні угруповання, більшість (78%) відчували почуття егоїстичної задоволеності побачивши страждання жертви. Поруч із, автор зауважує, що подібні емоційні прояви є специфічними для неформальних підліткових об'єднань з асоціальною спрямованістю [8].

Якщо підлітковий вік є критичним у становленні особистості і вирішальним у плані формування характеристик характеру, то, починаючи з юнацького періоду і далі, зміни характеристик характеру можуть виникати лише під впливом сильних впливів.

Емпатія як психічна особистісна освіта, досягнувши своєї виразності в період пубертату, є надалі стимулятором просоціальної поведінки та альтруїзму. У ряді зарубіжних досліджень, що стосуються підліткового та юнацького віку, описаний ефект перенесення емпатійних переживань підліткового віку на юність та зрілий вік із збереженням емоційного знака. Якщо дитиною і підлітком людина мала з батьками емпатійне взаєморозуміння, то в період дорослості емпатійне реагування на оточення не викликає негативних переживань, і навпаки: дехто протягом усього життя переносить на

інших людей ненависть до своїх батьків. Ефект перенесення емпатійних переживань виявляється також у тому, що одного разу проявившись у відношенні до будь-якого об'єкта, емпатія може поширюватися на інші об'єкти, до яких особистість раніше була налаштована індиферентно. Стимулювання у випробуваних емпатійних переживань сприяло виникненню вони дієвої допомоги та посиленню просоціального поведінки [19].

Незважаючи на чимало досліджень, знання про особливості емпатії у дітей різних вікових груп носять скоріше фрагментарний, «мозаїчний» характер, уявлення про розвиток емпатії в онтогенезі недостатньо повні та систематизовані. Теза Т. П. Гаврилової про необхідність вивчення генези емпатії та умов її формування і на сьогоднішній день не втратила своєї актуальності. Наше дослідження є спробою зробити свій внесок у вирішення окресленого вище кола питань, не претендуючи, однак, на вирішення всієї проблеми.»

Професійне становлення особистості психолога охоплює весь період практичної діяльності фахівця. Даний процес бере свій початок з університетської лави і триває протягом усього професійного життя психолога. А. К. Маркова [4] розглядає зміст професіоналізму людини не тільки як досягнення нею високих професійних результатів, не тільки як високу продуктивність її праці, але неодмінно як наявність психологічних компонентів – внутрішнього ставлення людини до праці, стан її психічних якостей (мотиваційної і операціональної сторін професіоналізму). Тобто професійне становлення фахівця значною мірою залежить від особистісного компонента, від усвідомленості необхідності саморозвитку й самовдосконалення.

Аналіз вітчизняної та зарубіжної літератури з проблеми виявлення найважливіших характеристик особистості психолога дав підстави Е. В. Самойленко [7] дійти висновку, що внаслідок її масштабності і складності дослідники обмежуються виділенням і вивченням окремих професійно

значущих якостей. Так, серед необхідних професійних якостей психолога, як правило, виокремлюють емпатію.

Поняття «професійної емпатії» охоплює індивідуально – психологічні особливості та необхідні знання, уміння й навички для ефективної діяльності психолога - практика. Професійна емпатія є системою індивідуально – психологічних характеристик, а саме компонентів емпатії, емпатійної спрямованості, модальності, рівня вираженості емпатії та її видів і т. ін.; а також процесуальних характеристик емпатії на рівні когнітивно – емотивно-дієвої взаємодії в контексті циклів емпатійного реагування, технічних аспектів емпатії, структури емпатійної репліки та ін. [10].

Розглядаючи особливості професійної самосвідомості психолога-практика, В. М. Просекова [6] відмічає, що реальний психолог при побудові своєї теорії психологічної допомоги створює власну теорію себе, тобто Я-концепцію. Імплицитна Я – концепція психологів-практиків містить інтенцію до особистісного зростання і положення, що основним сенсом професійного і особистісного розвитку є розвиток суб'єктності - як власної, так і їх клієнтів.

В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелева та ін. пропонують оптимальну систему підготовки, відбору й атестації кадрів, умежах якої на базі мінімальних стартових вимог створюються умови професійної самоідентифікації студента. Система організації підготовки практикуючого психолога включає такі рівні:

- світоглядний, що має на меті формування професійної свідомості майбутніх спеціалістів; він повинен також забезпечити засвоєння норм, зразків, правил поведінки, стійкої системи цінностей, яка б відповідала професійному етикету психолога;
- професійний, спрямований на оволодіння необхідною системою знань, технологією практичної діяльності майбутнього психолога, формування його психологічної культури;
- особистісний, мета якого – формування у студента професійно значущих якостей особистості, гуманістичної спрямованості, «діалогічності» як центрального її компонента, здатності до професійної ідентифікації [5].

Для формування професійної культури майбутнього психолога важливе значення має оволодіння вмінням бути клієнтом психотерапевта [5]. Поставивши студента у цю роль, ми допомагаємо йому продіагностувати власну особистість, озброюємо науково обґрунтованими методами самопізнання.

У контексті запропонованої системи підготовки можна забезпечити розвиток й професійної емпатії, як складової професіоналізму практичного психолога: на світоглядному рівні студентом виділяється ціннісна значущість емпатії як психологічного феномену, усвідомлення необхідності її розвитку, виділення її місця в структурі психограми практичного психолога; на професійному рівні здійснюється оволодіння технічною стороною застосування емпатії в практичній діяльності, набуття знань про складові емпатійної взаємодії, структуру емпатійної репліки, цикли та види емпатійного реагування, на базі системи теоретичних знань формуються вміння та навички ефективного та доцільного застосування емпатії в професійній діяльності психолога; на особистісному рівні шляхом рефлексії та саморозвитку відбувається розвиток емпатії як індивідуально – психологічної властивості особистості майбутнього психолога. Саме шлях від світоглядної позиції розуміння необхідності емпатії до її практичної реалізації в професійній діяльності та нарешті інтеріоризації набутого досвіду в сферу особистісного надбання забезпечує розвиток професійної емпатії та становлення особистості фахівця – практичного психолога [20].

Центральною ланкою системи підготовки практикуючих психологів, на думку В. Панка, Т. Титаренко, Н. Чепелевої, має бути особистісна підготовка, яка інтегрує всі інші елементи цієї системи. Саме наголос на особистісному розвитку студентів, на формуванні їхньої професійної культури та професійної ідентифікації і покладений в основу сучасного підходу до системи підготовки майбутніх фахівців – психологів [5].

Під розвитком професіоналізму психолога А. О. Черепехіна розуміє зміну внутрішньої характеристики людини, що відбувається під час формування

суб'єктної позиції, яка виявляється в спрямованості на оволодіння професійною культурою, в розумінні суті професії, відповідальності, автентичності, професійній ідентичності, задоволеності самореалізацією, здатності до самотрансценденції. Що вище міра розвиненості й інтегрованості характеристик психолога, то вище рівень розвитку професіоналізму [13].

Л. П. Скорич [8] вказує на те, що професіоналізм практичного психолога формується у практичній діяльності та обов'язково характеризується високою продуктивністю або ефективністю роботи, яка виявляється на кожному з її основних етапів, а також в усіх структурних і функціональних її компонентах.

Саме у студентські роки, підкреслює Н. М. Фалько [11], процес становлення особистісно – професійних якостей набуває особливої інтенсивності. Юнацький вік характеризується усвідомленням особистої індивідуальності, неповторності, несхожості на інших. У цьому віці остаточно складається фундамент ціннісних орієнтацій, вимальовується проєкція головних напрямків, пошуків, самореалізації тощо. Створити умови для саморозвитку студентів має навчальний заклад – випускова кафедра – шляхом вдосконалення системи навчально – методичного забезпечення.

Процес професійного становлення ефективного консультанта займає багато часу власної практики і супервізії при підтримці досвідченого фахівця. Часто такого поряд не виявляється. Тому, зауважує В. М. Федорчук [12], у становленні психолога – консультанта головне місце повинні займати теоретичне самонавчання і рефлексія особистого досвіду, аналіз протоколів консультативних зустрічей тощо. Умовою для забезпечення саморозвитку студентів автор убачає у тренінговій підготовці. Тренінг розглядається як спосіб, а точніше – сукупність різних прийомів і способів діяльності, спрямованої на розвиток у майбутніх психологів навичок й умінь ведення консультацій. На думку В. М. Федорчука, підготовку майбутніх психологів до професійної діяльності варто розширити різними тренінгами, майстер - класами, практикумами та іншими інтерактивними технологіями навчання. Ми цілковито погоджуємося з цією думкою і вважаємо за необхідне звернути

особливу увагу на методичне забезпечення такого навчання. Навіть врахувавши індивідуальний підхід до занять у кожній студентській групі, творчий і невимушений характер взаємодії учасників навчального процесу, треба неодмінно вдосконалювати й розширювати методичну базу дисципліни.

Забезпечити розвиток професійної емпатії майбутніх психологів можливо в умовах вивчення фахових дисциплін, особливо прикладного спрямування, це таких, як основи психологічного консультування, практикум із групової психокорекції, соціально - психологічний тренінг (СПТ), а засобами розвитку можуть виступати системи тренінгових вправ, використання ділових ігор, навчальних задач та ін.

Ураховуючи те, що професійна емпатія має складну розгалужену структуру, вважаємо за необхідне розробляти програми розвитку, спрямовані на кожен компонент окремо (блоками), що, в свою чергу, надасть можливість створити єдину систему розвитку емпатії у майбутніх практичних психологів. Так, нами пропонується система вправ для розвитку техніки слухання [9], опанування якою надає можливість для застосування емпатії в міжособистісній взаємодії психолога та клієнта.

Розвиток професійної емпатії на особистісному рівні передбачає елементи самовдосконалення, самопроектування, тобто самостійну роботу, спрямовану на самого себе. Навчання у вищому навчальному закладі має сприяти особистісному зростанню. Як зазначає І. Бойчук [2], одним із основних завдань реформування системи підготовки фахівців у ВНЗ України в контексті Болонського процесу є введення нової моделі організації навчального процесу – кредитно-модульної системи ECTS. Основною метою запровадження кредитно-модульної системи організації навчання є забезпечення студентам можливості навчатися за індивідуальними варіативними частинами освітньо-професійної програми, орієнтованої на конкретні практичні вимоги замовника фахівця з тієї чи іншої галузі, а також вподобання та здібності студента; створення умов для стимулювання майбутніх фахівців, які здобувають вищу освіту, та заохочення їх до якісної освіти; надання студентам можливості отримувати професійні

кваліфікації відповідно вимог і потреб ринку праці. На нашу думку, така система підготовки створює умови не лише для набуття знань, а й для становлення особистості майбутнього фахівця саме в процесі самоосвіти.

Серед основних особливостей кредитно-модульної системи, які впливають на якість підготовки майбутнього фахівця, І. Бойчук [2] виділяє такі, як: здійснення ефективного управління навчальним процесом; реалізація особистісно – орієнтованого підходу в навчанні; систематичний поточний контроль і оцінювання навчальних досягнень; забезпечення диференціації й індивідуалізації через велику кількість різнопланових завдань і видів групової та індивідуальної, самостійної роботи; стимулювання активної навчальної та творчо-пізнавальної діяльності студентів.

Модульне навчання розраховане на велику самостійну роботу студентів при дозованому засвоєнні навчальної інформації, зафіксованої в модулях [3]. Для ефективності самостійної роботи необхідно виконати низку умов, а саме:

- забезпечення правильного сполучення обсягу аудиторної й самостійної роботи;
- методично правильну організацію роботи студента в аудиторії та поза нею;
- забезпечення студента необхідними методичними матеріалами для перетворення процесу самостійної роботи на процес творчий;
- контроль за організацією і ходом самостійної роботи, що заохочує студента якісно її виконувати [1].

Самостійна навчальна робота та саморозвиток особистості тісно пов'язані між собою, оскільки в професійних рисах психолога значне місце посідають якості самостійності, самоорганізованості, вміння планувати особисту діяльність.

Практичний психолог закладів освіти орієнтується на нормативи часу регламентовані Листом МОН України «Щодо планування діяльності, ведення документації і звітності всіх ланок психологічної служби системи освіти України», та все ж таки він самостійно організовує власну діяльність.

Психологу просто необхідно бути організованим, адже для нього немає «дзвоника», який розподіляє використаний час, він може весь день присвятити інтерпретації результатів діагностичного дослідження, або поділити час між консультативною діяльністю та іншими видами роботи, що здійснює психологічна служба закладів освіти.

Отже, задля забезпечення ефективної та продуктивної роботи психолога-практика, йому потрібно здобути такі якості, як самостійність, організованість, дисциплінованість, системність, послідовність в роботі та ін., ще протягом навчання у вищому навчальному закладі. Порівнюючи традиційну систему наочно-ілюстративну та кредитно-модульну, можна дійти висновку, що саме кредитно-модульна система формує індивідуальний підхід до діяльності: спочатку навчальної, а потім і професійної, надає можливості для самостійної реалізації себе в контексті будь-якої системи, зокрема й у системі діяльності закладів освіти.

Професійне становлення особистості практичного психолога передбачає опанування системою теоретичних знань, набуття практичного досвіду з їх використання, формування структури професійно значущих якостей особистості, і все це продовжується в постійному саморозвитку та самовдосконаленні. Розвиток професійної емпатії в процесі становлення особистості фахівця займає значне місце й виражається в оволодінні на світоглядному, професійному та особистісному рівнях здатністю до ефективної міжособистісної взаємодії з іншими (в особливості з клієнтом) людьми. Забезпечити такий розвиток під час фахової підготовки майбутніх практичних психологів можливо за таких умов:

1. Здійснювати викладання фахових дисциплін з психології за кредитно - модульною системою, що надає можливість реалізувати ефективну самостійну роботу, спрямовану на здобуття студентами професійних знань, умінь і навичок. Самостійна пошукова діяльність студентів виступає ефективним засобом розширення теоретичних уявлень про емпатію та забезпечує світоглядний рівень розвитку професійної емпатії.

2. Використання активних форм навчання («круглі столи», диспути, моделювання ситуацій, тренінги, ділові ігри та ін.). Вони надають змогу студентам вільно висловлювати свої думки та почуття, створюватимуть довірливі й комфортні умови в групі, забезпечать розвиток і закріплення теоретичних знань про феномен емпатії та її значення у професійному житті психолога.

3. Забезпечити фахові дисципліни з психології навчально - методичними матеріалами (тренінгові вправи, психологічні задачі, проблемні питання, тестові завдання та ін.), спрямованими на розвиток, опрацювання і ефективне застосування теорії та практики емпатійного реагування.

4. Відпрацювання студентами технік емпатійного реагування під час проходження практик у закладах освіти. Під час такої діяльності відбувається накопичення практичного досвіду використання емпатії, створюється можливість для реалізації професійного й особистісного рівнів розвитку професійної емпатії [].

Можна сказати, що емпатія – вміння відчувати та розділяти з іншою людиною його переживання та радості, його емоції та почуття – дуже важливе вміння людини. Саме на його прояві базується успішне існування людини у світі та її взаємодію з іншими людьми. Іншими словами, емпатія – основа правильної соціалізації особистості. Розвивати емпатичні здібності необхідно з дитинства. Оскільки основу формування цього почуття у дитині закладають батьки, важливо щоб вони самі були здатні і відкриті для дитини у прояві емпатичних реакцій: більше розмовляли з дитиною, виявляли співчуття (замість грубості, невдоволення, роздратування, агресії), пояснювали свої почуття та відчуття, а також реакції та відчуття дитини. Особливу увагу варто приділити молодшому шкільному та підлітковому віку, коли розвиток емпатії протікає результативніше. Для комфортного існування особистості в колективі протягом усього її життя важливо за допомогою батьківського прикладу закласти в дитині основу емпатійних відчуттів, а після постійно сприяти розвитку рівня прояву цих відчуттів.

Висновки до першого розділу

Соціалізація особистості – це встановлення зв'язків між індивідуумами та освоєння соціальних навичок. Повний емпатичний процес включає співпереживання, співчуття і сприяння. Отже, можна говорити, що емпатія як феномен має свою динаміку змін з часом. Специфічні особливості емпатії, з погляду, зумовлені характером соціального оточення особистості, що, своєю чергою, визначається цілим комплексом різних соціально-психологічних чинників. Виявлення кола цих факторів та вивчення ступеня та характеру їх впливу на формування та розвиток емпатії стане одним із завдань нашого подальшого дослідження.

РОЗДІЛ 2

РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ ЕМПАТІЇ ОСОБИСТОСТІ

2.1. Методичне забезпечення вивчення проблеми розвитку емпатії особистості

Питання зовнішніх і внутрішніх чинників прояви емпатії та засоби розвитку емпатійності у підходах різних авторів не вирішується настільки однозначно, проте виявляється подібність у представлених позиціях. Так, Д. Майєрс, К. Роджерс, Н.І. Сарджвеладзе та інші автори наголошують на необхідності розвитку сфери самосвідомості: розуміння своїх почуттів, самовизначеності, самоідентичності. Крім цього, для справжньої емпатійної взаємодії необхідно володіти емпатійною уважністю, пам'яттю, уявою та вміння інтерпретувати інтонації, зміст, емоційні забарвлення та мотиви партнера по спілкуванню, що забезпечує суб'єкту емпатії необхідний рівень когнітивної складності, розуміння різноманітності, розширення та на інших та щирий непідробний інтерес до них. Усвідомлення своєї подібності з об'єктом (можливість далі часткової ідентифікації), доброзичливе ставлення щодо нього, суб'єктивна значимість, прихильність, атракція, цілісне прийняття особистості іншого, на думку всіх дослідників, сприяє прояву емпатії.

Особливий інтерес представляють виділені авторами зовнішні чинники прояви емпатії: моделювання емпатійної взаємодії, навчання, вплив позитивним прикладом різними засобами, зокрема і засобами масової інформації (Д. Майєрс); виховання емоційного відгуку засобами культури (І.М. Юсупов).

Модель людини як суб'єкта розвитку та саморозвитку ґрунтується на загальнофілософських та загальнопсихологічних принципах (детермінізму,

суб'єкта, розвитку, системно-структурної організації психіки та ін.) та повною мірою відповідає цілям цього дослідження.

У контексті проблеми актуалізації емпатії (як процесу) та розвитку емпатійності (як характеристики) особистості конкретизовано окремі положення цієї моделі.

Як «дійсного» виступає реальний стан людини як суб'єкта емпатії: його готовність і здатність до емпатійного реагування у ситуації взаємодії коїться з іншими, тобто. рівень розвитку емпатійності як її особистісної якості.

«Належне», як морально-цінне, передбачає вищий рівень розвитку емпатійності особистості. У ситуації експериментального розвитку цієї якості (в даному випадку – у ситуації спеціально організованої процедури кінотренінгу) тренер, володіючи теоретичною та практичною підготовкою, орієнтується на можливі досягнення людини у плані емпатичного реагування. Самі умови кінотренінгу виступають як зовнішня детермінація: кінозасоби з використанням художніх образів, їх вибір та організація процедури тренером, який управляє інтелектуально-дійовими процесами учасників тренінгу. Внутрішню детермінацію зумовлюють реальні та виникаючі стани різних особистісних сфер:

- самосвідомості (як уявлення людини про себе), світоглядно-установчої (як уявлень про інші, про світ в цілому),
- емоційно-вольовий (як особистісних особливостей протікання емоційних та вольових процесів),
- етичної (як ціннісних орієнтирів у житті) [56].

На певному етапі статична складова просторово-часового комплексу, представлена в якості суб'єктивних образів, понять, також виконує функцію внутрішньої детермінанти.

Що ж до динамічної компоненти просторово-часового комплексу, вона здійснюється в контексті актуалізації емпатії за допомогою кінотренінгу насамперед за рахунок зовнішньопланових дій. Послідовна реалізація основних механізмів емпатії (когнітивної, емоційної, поведінкової) передбачає

суб'єктивне освоєння людиною індивідуальних технік для прояву емпатії (технологічний аспект) та якісніших у міжособистісних відносинах емпатійних реакцій (змістовний аспект).

Процеси, що здійснюються у внутрішньому і зовнішньому плані, і створювані продукти, їх взаємопереходи забезпечують актуалізацію емпатійності, як якісної характеристики особистості.

Наукове дослідження ґрунтується на застосуванні засобів дослідження: методи, методика, методологія. Рішення дослідника провести дослідження за певними методиками приймається виходячи з аналізу тих методів та методик, що застосовуються в науці для вирішення аналогічних завдань. Але за необхідності винаходять і оригінальні методики. Тому в психологічній науці надзвичайно важливо у науковій публікації чи іншому науковому документі давати опис методу, за допомогою якого отримано дані.

Методом психологічного виміру оцінюється величина будь-якого параметра, яку виробляє випробуваний. З цих оцінок дослідник «вимірює» особливості суб'єктивної реальності випробуваного чи особливості його поведінки. Методика – це методи дослідження, реєструють вербальне і невербальне поведінка /Дружинин/, тобто поведінка то, можливо досліджено об'єктивними методами. Таким чином у психологічному дослідженні вдається до методології природознавства з його принципами: матеріалізму, об'єктивності та детермінізму.

Проблема дослідження емпатії закладена у самій природі такого явища, яке дотепер є слабовивченим, що створює методологічні труднощі щодо вивчення явища, його опису та експериментальному дослідженні.

Для дослідження емпатії у особистостей застосовуються такі методичні засоби, як опитувальники. Опитувальники на дослідження емпатії ставляться до класу методологічних засобів психодіагностики – опитувальники оцінки емоційно-вольових якостей особистості. Зі спрямованістю на дослідження емпатії в цій класифікації представлені такі опитувальники: методика

«діагностика рівня емпатії В.В.Бойка», методика «діагностика рівня емпатії І.М. Юсупова», шкала емоційного відгуку А. Мергабяна та Н. Епштейна та ін.

У даному дослідженні використовувалась в якості психодіагностичного зрізу методика Діагностика рівня емпатії В.В. Бойко.

Загальною характеристикою відомих психологічних методик, що успішно зарекомендували себе в практичних експериментальних дослідженнях емпатії, можна вважати те, що всі вони виявляють у випробуваного якийсь вид емпатії: емоційну, когнітивну, предикативну. Класифікація видів емпатії у методиці В.В. Бойко виділяє такі провідні елементи:

- раціональну емпатію, що здійснюється за допомогою причетності, уваги до іншого, інтенсивної аналітичної переробки інформації про нього;
- емоційну емпатію, що реалізується за допомогою емоційного досвіду (переживань, почуттів) у процесі відображення стану іншого;
- інтуїтивну емпатію, що включає як засоби відображення іншого інтуїтивність, що дозволяє обробляти інформацію про партнера на несвідомому рівні [64].

Тобто автор цієї методики запропонував види емпатії, які виявляють цілісний образ емпатичності людини. Результати експериментальних досліджень представляють за шістьма шкалами з номерами певних тверджень.

Раціональний канал емпатії характеризує спрямованість уваги, сприйняття та мислення людини на розуміння сутності будь-якої іншої людини, на її стан, проблеми та поведінку. Це спонтанний інтерес до іншого, що відкриває шляхи емоційного та інтуїтивного відображення партнера.

Емоційний канал емпатії фіксується здатність емпатію входити в емоційний резонанс з оточуючими – співпереживати, брати участь. Емоційна чуйність стає засобом входження до енергетичного поля партнера. Зрозуміти внутрішній світ іншої людини. Прогнозувати його поведінку та ефективно впливати можна лише у випадку. Якщо відбулося енергетичне підстроювання до партнера. Співучасть і співпереживання виконує роль сполучної ланки для людей.

Інтуїтивний канал емпатії дозволяє людині передбачати поведінку партнерів, діяти за умов дефіциту вихідної інформації про них, спираючись на досвід, що зберігається у підсвідомості. На рівні інтуїції замикаються та узагальнюються різні відомості про партнерів.

Установки, що сприяють чи перешкоджають емпатії. ефективність емпатії знижується, якщо людина намагається уникати особистих контактів, вважає недоречним виявляти цікавість до іншої особи, переконав себе спокійно ставитися до переживань та проблем оточуючих. Подібні умогляду різко обмежують діапазон емоційної чуйності та емпатичного сприйняття.

Проникаюча здатність в емпатії розцінюється як важлива комунікативна властивість людини, що дозволяє створювати атмосферу відкритості, довірливості, щирості. Розслаблення партнера сприяє емпатії, а атмосфера напруженості, неприродності, підозрливості перешкоджає розкриттю та емпатичному розумінню.

Ідентифікація – важлива умова успішної емпатії. Це вміння зрозуміти іншого з урахуванням співпереживань, постановки себе місце партнера. В основі ідентифікації легкість, рухливість та гнучкість емоцій, здатність до наслідування.

Підраховується кількість відповідей, відповідних «ключу» кожної шкали (кожна відповідь, з урахуванням знака, оцінюється одним балом), а потім визначається їх загальна сума. Оцінки за кожною шкалою можуть змінюватись від нуля до шести балів і вказують на значущість конкретного параметра в структурі емпатії. При аналізі показників шкальні оцінки виконують допоміжну роль інтерпретації основного показника – рівня емпатії, що може варіювати від 0 до 36 балів:

- 30 балів та вище – дуже високий рівень емпатії;
- 29-22 – середній рівень;
- 21-15 – занижений;
- 14-0 – дуже низький.

Опитувальник В.В. Бойко містить 36 запитань. Які оцінюються випробуваням за принципом згоди чи незгоди із запропонованими твердженнями.

Серед джерел із проблеми вивчення (дослідження) – діагностики емпатії застосовується також підхід психологічної діагностики спрямованості особистості. У цій дипломній роботі використано опитувальник діагностики типу спрямованості особистості практичного психолога Т.М. Данилової [33]. Методика виділяє основні компоненти, що у основі всіх видів спрямованості особистості: емоційний, когнітивний (пізнавальний), поведінковий і ціннісний, значущі у роботі практичного психолога. Такими компонентами є:

1) Егоцентрична спрямованість особистості – це спрямованість, коли він мети, інтереси, потреби особистості носять, переважно, егоїстичний характер і займають центральне місце у ієрархії цінностей. Спілкування коїться з іншими людьми, зазвичай, маніпулятивний і споживчий відтінок, характеризується відсутністю істинного, непідробного інтересу співрозмовнику. Егоїсти центровані на своїх особистих переживаннях, не здатні вийти за межі.

2) Гуманістична спрямованість особистості – це такий вид спрямованості, при якому цілі, інтереси та потреби інших людей набувають першорядного значення. У спілкуванні такі люди толерантні, автентичні, емпатійні.

3) Екзистенційна спрямованість особистості – це спрямованість, за якої домінуючою потребою виступає потреба у внутрішній діяльності, що характеризується високим рівнем самоаналізу, прагненням до самовдосконалення та самореалізації.

4) Прагматична спрямованість особистості – вид спрямованості, у якому системою домінуючих потреб є плани й успіхи у виконуваній особистістю діяльності, інакше кажучи, особистість орієнтується конкретні результати своєї діяльності, які, чергу, визначають особистісну цінність і значимість [22].

Отже, спираючись на запропоновані у методиці спрямованості особистості можна припустити, що домінування гуманістичної спрямованості особистості свідчить про рівні емпатії у досліджуваного.

Методика містить 13 тверджень, різних життєвих прагнень та деяких сторін життя людини, друга половина яких триває у чотирьох різних варіантах (а, б, в, г). Оцінка кожного запропонованого затвердження провадиться за системою балів:

- так, повністю з цим згоден – 3 бали;
- мабуть, так, загалом згоден – 2 бали;
- коли як, згоден певною мірою – 1 бал;
- ні, не згоден – 0 балів;
- ні, не замислювався над цим – 0 балів.

Далі необхідно підсумовувати кількість балів відповідно до «ключа» кожної шкали.

Яскраво виражений тип тієї чи іншої спрямованості відповідає 28-39 балам. Середня вираженість тієї чи іншої типу спрямованості – 13-28 балів, низька вираженість тієї чи іншої типу спрямованості – від 0 до 13 балів.

Вибірка даного емпіричного дослідження складала 25 студентів 2 та 3 курсів Чорноморського національного університету імені Петра Могили спеціальності Психологія.

Отже, вищезазначений комплекс методик та підібрана вибіркова сукупність дають змогу перейти до наступного етапу емпіричної частини – проведення психодіагностичного зрізу та аналізу результатів.

2.2. Особливості проведення та аналіз результатів діагностики емпатії

Було вирішено перевірити результати на кількість та якість помилок, допущених в експерименті, що може вплинути на результат: за допомогою математичної та статистичної обробки даних.

Умови дослідження відповідають стандарту. Умови випробовуваних є нормальними, ніхто не заважав продумано і фокусується, щоб відповісти на запитання анкети. Експериментатор впливу на досліджуване не має: «Вплив

очікувань на результат». Особливістю експерименту є те, що суб'єкти являються психологами і можуть мати «установки до соціально затвердженої відповіді», «установи на певні та середні відповіді».

Щоб виключити таку фальсифікацію, суб'єкти не повідомляють про назву методів перед експериментом.

Вибірка є репрезентативною (репрезентативною), оскільки вона висловлює учасників опитування: з точки зору освіти – набір фахівців із вищою освітою – 25 людей.

- За словами секс – скумту – склад учасників представлений чоловічою та жіночою статтю.

- Відповідно до вікового параметра – поширення учасників становить від 23 до 53 років.

Тому результати досліджень поширюються на множину кількості психологів, тобто. А також про біологічні соціокультурні характеристики «населення» є досить інваріантним.

Це найважливіші обмеження, які впливають на узагальнення результатів по відношенню до учасників вибірки 25 осіб. Слідують за ними. Виходячи з широкого діапазону у зразку і, використовуючи два методи, можемо виконати мету та завдання, встановлені для цієї дисертації.

Кожен показник результатів важливий, оскільки можна кількісно та якісно порівняти результати між рівнем емпатії та орієнтацією особистості.

Для ясності результати дослідницьких експериментів представлені у вигляді таблиці.

Результати експертизи визначаються за допомогою коду кожної шкали

Згідно з анкетною В.В. Бойко, спрямований на діагностику каналів емпатії, були отримані наступні результати:

Високі моменти за шкалою кажуть, що існує виражене позитивне ставлення до

На основі отриманих даних описується... .

При обчисленні «сирої» крапки, виявлено кількісну цінність рівня емпатії та орієнтації особистості, але при їх обробці можна визначити місце даної людини щодо запропонованої вибірки та, відповідно, завершити висновок про ступінь розвитку емпатії та орієнтації на особистість. Для цього використовується відсоткова шкала:

Обчислюємо співвідношення балів, скільки людей з:

- Дуже високий рівень емпатії – 0 людей.
- Середній рівень емпатії – 6 людей.
- Мінімальний рівень емпатії – 16 людей.
- Дуже низький рівень емпатії – 3 людини.

Перекладаємо отриману кількість людей у відсотках від загальної кількості людей, щоб побачити, наскільки кількість людей із відсотковим співвідношенням

- Дуже високий рівень емпатії – 0%
- Середній рівень співпереживання – 24%
- Низький рівень емпатії – 64%
- Дуже низький рівень емпатії – 12%

Висновок: Загалом, весь зразок характерний для дуже низького та недооціненого рівня емпатії, тобто. 2/3 учасників опитування не має достатньо розвиненої емпатії, настільки необхідної для роботи практичного психолога.

Ми аналізуємо показники окремих масштабів з метою виявлення якісної значущості певного каналу (параметр) у структурі емпатії для більш точної інтерпретації результатів досліджень:

Обчислюємо найвищий бал для кожного каналу:

- щури – 2 людини. – 6 балів.
- гм. – 4 людини. – 6 балів.
- int. – 4 людини. – 6 балів.
- Нас. – 4 людини. – 5 балів.
- пр. – 6 людей. – 4 бали.
- ід. – 2 людини. – 6 балів.

Загалом, у групі у зразку канали з рейтингом бюлетеня переважають – 6 балів, тобто. Максимально можливий, але з них усіма людьми в Ем. і інт.. І посвідчення особи. 2 людини кожна. У каналів від встановлення та проникаючої здатності не менше людей, але оцінка нижча. Вони найменш розвинені.

- 4 людини – 2 бали.
- 5 людей – 2 бали.
- 7 людей – 1 бал.
- 4 людини – 1 бал.
- 4 людини – 1 бал.
- 7 людей – 2 бали.

Висновок щодо параметричного аналізу в цілому групою полягає в тому, що це дослідження є основою для подальшого вивчення розвитку емпатичних здібностей у психологів, оскільки виявлені результати свідчать про те, що лише близько 20% суб'єктів мають максимальний бал 5–6 балів і близько 20% суб'єктів мають низький бал 1–2 балів.

Обробка відповідно до методу орієнтації на особистість, ми провели вибір переважаючого типу орієнтації. Підсумували бали за набраними точками:

Гум.–490балів.

Екз.–507 балів.

Пра.–532балів.

Его.–381 балів.

Переклали отримані бали на відсоткові відносини.

Гум. – 25,6%

Екз.. – 26,5%

ПРА. – 27,8%

Его. – 19,9%

Відповідно до результатів обробки орієнтації особистості, маємо висновок

- Усі канали (ваги) представлені в пропорції.

- Масштаб гуманістичної орієнтації особистості трохи менше копії. і Pragm., І це дозволяє нам зробити висновок, що професія. Важлива якість – рівень емпатії в більшій мірі відповідає гуманістичній орієнтації особистості, трохи меншим – тривоги, ще менше – прагнення. І дуже малий обсяг повинен бути відсотком егоїстичної шкали.

Виходячи з цих даних, бачимо, що егоїстичний тип орієнтації на особистість відповідно до теоретичних положень побутових та іноземних авторів відповідає низькому рівню формування у студента-психолога професійно важливого рівня якості співпереживання. Відповідно до результатів досліджень, фактично недооцінений рівень співпереживання між багатьма студентами, майбутні психологи, розроблені для того, щоб допомогти людям, що означає, перш за все, співчуття, співпереживати їм. Перевага прагматичної орієнтації означає, що рівень емпатії є середнім, дослідження методології В. В. Бойко також показало те саме.

Екзистенціальний тип вказує на існування ймовірнісної тенденції переходу до гуманістичного типу. Це збільшить рівень емпатії психологів, що в цілому становитиме 50% потенційно співпереживання студентів у групі.

Далі ми проводимо кореляційні дослідження між рівнем емпатії та гуманістичною орієнтацією особистості. Причина пошуку такої залежності була показана раніше. Якщо ми отримуємо позитивну кореляцію, коли видно пряме з'єднання: зі збільшенням одного параметра зростає інший (тобто оцінка двох пов'язаних або не пов'язаних з вибором).

Проводимо ще кілька аналогій між рівнем емпатії, орієнтацією індивіда та біологічними та соціальними параметрами предметів:

- Якщо найвищий вік становить 53 члени, 28 м'яч пов'язаний з високим рівнем емпатії, то в той же час Гамм. Найвищий бал - 25 років;

- Якщо наймолодший вік 23 роки дає розсіювання рівнів емпатії від 12 балів до 27, то це вказує на те, що ...

У той же час Гамм. Баль не високий, у 27 бальних залах;

- Про сексуальну різницю 15 представників жінок- рівень емпатії становить 26-27 балів, а нижчий 15. Тому можна сказати, що від сексуальної характеристики немає залежності.

Те саме в орієнтації – тобто 30 балів – найвищий з 36 можливих і 8 балів – нижче. Але в цілому жінки більше з гуманістичною орієнтацією. Чоловіки – від 28 до 14 балів рівня емпатії – поширення, з 33 балів до 10 балів.

- за рівнем освіти

Суб'єкти з вищою технічною освітою:

Суб'єкти з вищою гуманітарною освітою:

Підсумовуючи інтерпретацію результатів, ми можемо зробити остаточні висновки:

- Аналіз провели за допомогою двох параметрів індикаторів;
- що статистичні зв'язки та причинна залежність
- підтвердили гіпотезу;
- про виявлення такого явища, як співпереживання з мінімальною помилкою надійності;
- Емпірично виявлено, а не в результаті факторного аналізу.

Висновки.

Підсумовуючи інтерпретацію результатів, ми зробили остаточні висновки:

1. Внаслідок експертизи встановлено, що студенти-психологи мають недооцінений рівень емпатії (15-21 вказівки з 36), а переважання практичної орієнтації особистості (27,8%) виявлено. Для порівняння: практична орієнтація – 27,8%; екзистенційна орієнтація – 26,5%; Гуманістична орієнтація – 25,6%; Егоцентрична орієнтація – 19,9%.

2. Реалізований набір методів дає уявлення про якісно якісне стан емпатії та орієнтації на особистість та експериментально підтверджує наявність такого явища, як емпатія.

3. Визначення емпатії підтверджено як здатність до симпатії, співпереживання через такий параметр як інтуїтивно зрозумілий канал емпатії та повнота явища самої емпатії.

4. Значення емпатії показано в структурі ПВХ як найважливішу якість на основі теоретичного аналізу.

5. Встановлено, що рішення розвиває рівень співпереживання через гуманістичний розвиток індивіда.

6. Дослідження провелося за допомогою двох параметрів - рівня емпатії та гуманістичної орієнтації особистості. Це особливість цієї тези.

7. Висновки щодо цієї тези узгоджуються з гуманістичним підходом у психологічній науці.

8. Підсумовуючи результати цього дослідження, гіпотеза не підтверджена, що вказує на необхідність розробки та введення рекомендацій щодо розвитку емпатії у психологів. Це просування у вирішенні проблеми.

Практичні рекомендації.

Для розвитку рівня емпатії маємо такі рекомендації:

1. Подання заявки на роботу зі студентами методів, які сприяють розвитку когнітивно-когнітивної сфери, включаючи психодіагностичні анкети, спрямовані на діагноз емпатії.

2. Використання методів, що сприяють розширенню та усвідомленню емоційного та чуттєвого досвіду людини. Сюди входять ігри та вправи, які стимулюють розвиток механізму емпатії.

Наприклад, можна використовувати такі тренінги, що підтверджують себе в розширеній педагогічній практиці:

- «Посмішка».

Учасники навчання ознайомлюються з різноманітністю смислів, закодованих у художньому описі посмішки, використовуючи запропоновані фрагменти текстів, аналізуючи портретні картини, зображуючи різні типи посмішок та складання психологічної оцінки опису посмішок;

- «Очі, дивись».

Учасники навчання спостерігають за зміною вираження очей людини та складають оцінку його емоційного стану, роблять ескізи власних емоційних станів, висловлених у невербальній поведінці, вибору літературних та мистецьких прикладів емоційного стану;

- «Жести. Поза».

Техніка виконання цієї вправи ідентична попередній. Учасники навчання також використовують репродукції портретного малювання, ілюстрацій для художніх творів, фотографій, аналізу спогаду, біографічної та епістолярної літератури;

- «Звуки голосу».

Учасники знайомляться з емоційними характеристиками людських голосів, розвивають здатність читати емоційні стани, виражені в звуках голосу на основі: складання словника епітетів та метафор, вибору художніх текстів, запису власного голосу, голосів інших людей та їх подальше тлумачення тощо.

- «настрій».

Використовуючи цю вправу, учасники вчаться визначати настрій, виражений, наприклад, у віршах чи картинах, щоб визнати, як передається той чи інший емоційний стан;

- «Візуалізація».

У цій вправі учасники разом слухають записи стрічки та вчаться представляти те, що вони чули, переживають почуття та настрої автора твору чи іншого твору, фрагмент якого записується на магнітофон;

- «Безкоштовний танець».

Ця вправа розвиває співпереживання, здатність проникати у світ почуттів інших людей. Головне тут – навчитися виражати емоції через рухи;

- «Зображення (фотографія)».

Дивлячись на малюнок (фото), учасники втрачають сюжет, складають історію, притчу, вірші, вчаться входити у світ досвіду зображених людей;

- «Представимо».

У цій вправі акцент робиться на почуттях та переживанні, які учасники пережили в пам'яті подарунків у своєму житті (чи люди, предмети, події);

- «Сімейний альбом».

Враховуючи фотографії сімейного альбому, учасники навчання навчаються не лише зосереджуватися на сюжеті, а й для аналізу досвіду людей, показаних на фотографіях;

- «Ми тренуємо емоції».

У цій вправі учасники вчаться зображувати різні емоції: нахмуритися, посміхаються, дзвонять, злякаються, втомлюються, відпочивають тощо, введення різних ;

- «Кільце».

Використовуючи добре відому дитячу гру, в цій вправі розвивається також увага, здатність визначати обличчя почуттів, емоцій людини;

- «Очі в очі».

У цій вправі учасники розбиваються парами, беруть руки і мовчки передають різні емоції один до одного, а потім обговорюють, як передавалася та сприймається емоція;

- «Як ти себе відчуваєш?».

Учасники навчання отримують картки із зображенням різних відтінків настроїв і вчаться визначати стан кожної людини з точки зору вираження обличчя, вибираючи з усіх карт, які найбільше відповідають власному настрою (або настрою батьків, друзів, тощо)

Застосовуємо методи розвитку гуманітарної орієнтації особистості, які є ефективним засобом підвищення рівня емпатії. Також можна використовувати анкети для визначення цінностей, мотивів та особливостей особистості, її орієнтації, оцінки комунікативних здібностей та міжособистісних відносин. Такі методи вивчають та розвивають серцевий потенціал та творчу уяву особистості. Художнє пізнання має особливі розумові механізми, які відрізняються від тих, що відбуваються в логічному мисленні. Тому успішна освіта емпатії та поведінки емпатії можлива завдяки вигадці, музиці,

малюваннях, театральному мистецтві та інших засобах навчального впливу на внутрішній світ людини.

Таблиця 2.1.

Дані досліджень щодо методології діагностики рівня емпатичних здібностей В. В. Бойко

№ респондента.	Бал.емп.	Додатково		Канал емпатії					
	Заг.	Стать	ік.	Рац.	Емоц.	Інт.	Уст.	Прон.	Ідент.
1	28	ч	53	5	2	6	5	4	6
2	14	ч	24	3	3	1	3	2	2
3	18	ж	23	3	6	1	4	3	1
4	21	ж	23	3	4	5	3	3	3
5	18	ч	43	3	2	4	3	3	3
6	17	ч	47	4	3	0	1	4	5
7	18	ж	37	3	4	4	3	2	2
8	18	ч	23	4	1	1	4	3	5
9	21	ж	31	5	5	1	4	4	2
10	18	ж	30	4	3	2	3	3	3
11	21	ч	50	6	1	5	3	1	5
12	27	ж	24	5	6	3	5	3	5
13	18	ж	29	3	2	4	2	4	3
14	17	ж	44	3	1	6	0	3	4
15	22	ж	30	1	6	6	3	3	3
16	26	ж	30	4	6	5	2	4	5
17	15	ж	24	3	2	5	1	2	2
18	23	ж	28	2	4	6	5	1	5
19	12	ч	25	4	1	1	2	2	2
20	23	ж	43	4	1	4	4	2	6
21	20	ж	34	4	3	2	3	3	5
22	18	ч	25	4	2	1	5	4	2
23	20	ч	30	4	4	4	3	1	4
24	13	ч	28	2	3	3	1	2	3
25	15	ж	23	2	3	3	1	3	3

Далі нами запропоновано корекціо-відновлювальну програму для розвитку емпатії.

2.3. Рекомендації щодо складання корекційно-відновлюваної програми розвитку емпатії

Розроблена корекційно-відновлювальна програма має назву «Ваші варіанти». Ця програма є однією з коригувальних психологічних та педагогічних програм, оскільки вона спрямована на вирішення питань особистого саморозвитку та само виправлення, студента акценту з іншими, враховуючи характер його акцентуації.

Модифікація цієї програми полягає у доповненні змісту психолога типами підлітків, заломлюючи контекст акценту через призму майбутньої професії студента, зміну логіки розвитку програми шляхом поділу акцентуацій в акцентуацію природи та темпераменту.

Крім того, програма «Ваші варіанти» є частиною всебічної програми для адаптації студентів-першокурсників до навчального закладу. Враховуючи специфіку впливу окремих характеристик особистості на професійне утворення майбутнього фахівця, а саме вплив типу акцентуації на внутрішньоособистісні та міжособистісні відносини.

Вибір вмісту та його організації проводився на основі таких принципів:

- Принцип систематичності, який відображає взаємозв'язок та нерівномірний розвиток різних аспектів особистості для реалізації потенційних можливостей гармонійного розвитку особистості;

- Принцип підтримки на різних рівнях організації психічних процесів, реалізує встановлення на підтримку більш розроблених розумових процесів та використання методів активації;

- Принцип запрограмованого навчання – говорить про те, що перехід до нового матеріалу здійснюється лише після формування необхідних навичок та дій, які виконуються спочатку під контролем, а потім незалежно від студента;

- Принцип складності методів психологічного впливу – це використання різних методів, методик та методик практичної психології [30].

Метою запропонованої програми є впровадження виправних та розвитку класів, спрямованих на подолання труднощів у викладанні та особистому розвитку студента з акцентуацією .

Програмні завдання:

1. Визначення труднощів у навчанні та особихарактерустичному розвитку серед студентів з акцентуванням персонажів.
2. Розширення представництва студентів щодо стратегій подолання для подолання внутрішніх та зовнішніх конфліктів.
3. Формування моделі поведінки учнів для успішної адаптації до навчального середовища з різними акцентуваннями характеру.

Опис учасників програми

Ця програма призначена для студентів старшого підліткового віку (рання юність) з вираженими акцентуаціями характеру. Рання юність, старший підлітковий вік – період життя після підлітковості до дорослості (вікові межі умовні – від 15-16, рання юність – до 18-19 років). У цьому віці у молодій людини виникає проблема вибору життєвих цінностей.

Якісні новоутворення ранньої юності є:

- поріг вступу в самостійне доросле життя;
- самовизначення (вибір свого життєвого шляху);
- Вибір професії – психологічне центральне новоутворення розвитку старшого підлітка [32].

Ці новоутворення реалізуються через основні особистісні зміни: потреба у спілкуванні (прояв самостійності у власних поглядах, прагнення відзначитися, щоб визнали його оригінальність, потреба у спілкуванні з дорослими та однолітками); самопізнання та самооцінка (зростання самосвідомості, що висувають високі вимоги до себе і до дорослих); самовиховання (дівчата і юнаки прагнуть глибше розібратися у своєму характері та у своїх почуттях, правильно оцінити свої здібності та особливості).

Акцентуації характеру – це крайні варіанти норми, у яких окремі риси характеру надмірно посилені, унаслідок чого виявляється виборча вразливість

щодо певного роду психогенних впливів за хорошої і навіть підвищеної стійкості до другим [14].

Порушення поведінки, емоційно-вольової сфері в акцентуированих підлітків виникають лише за певному роді психічних травм, у складних ситуаціях, тобто, коли вони адресуються до «місця найменшого опору», до «слабкому ланці» цього типу характеру. Інші проблеми і потрясіння, що не зачіпають цієї ахіллесової п'яти, не призводять до порушень і переносяться стійко. При кожному типі акцентуації є властиві йому, відмінні з інших типів, «слабкі місця».

Протипоказанням для використання даної програми є:

- особиста відмова повнолітніх студентів та студентів, які досягли 15-річного віку від участі у програмі;
- відмова батьків або осіб, які їх замінюють, від участі неповнолітніх студентів у програмі;
- наявність медичних протипоказань (гострої психотичної симптоматики, особи, які перебувають на лікуванні з невротичної або неврозоподібної симптоматики, зниження інтелекту до ступеня помірної дебільності);
- відсутність результатів у попередній індивідуальній роботі.

Терміни та етапи реалізації програми, форми її реалізації

Корекційно-розвивальна програма «Твої варіанти» реалізується протягом навчального року під керівництвом педагога-психолога освітнього закладу. Програма включає 24 заняття, всі акцентуації умовно об'єднані в дві групи: акцентуації характеру (демонстративний, педантичний, застрягаючий, збудливий) та акцентуації темпераменту (гіпертимічний, дистимічний, тривожно-боязливий, циклотимічний, афективний).

Тривалість заняття – 1 година, заняття проводиться 1 раз на тиждень. Оптимальна кількість учасників – 12 осіб, оскільки дає можливість вільної взаємодії студентів один з одним; крім того, має організаційні переваги: 12 ділиться на два, три, чотири, що дозволяє створювати різноманітні підгрупи, а

ведучий не зіткнеться з проблемою нестачі людей. Проте, реалізація групової форми можлива і за більшої кількості людина до 16.

Форма реалізації програми: змішана, тому що кожна з форм має свої переваги та недоліки.

Груповий досвід протидіє відчуженню; група відбиває суспільство у мініатюрі; можливість отримання зворотного зв'язку та підтримки від учасників; можливість ідентифікувати себе коїться з іншими [27].

Індивідуальна форма роботи з акцентуєваними студентами мотивується такими особливостями: акцентуєвані підлітки найчастіше відмовляються від роботи у групі; індивідуальна форма дозволяє працювати з конкретною проблемою, характерною тільки для нього; можливість підбору методів впливу, які є прийнятними тільки для даного підлітка; можливість відстеження змін і повтору пройденого етапу корекційно-розвивальної роботи [30].

Ресурси для ефективної реалізації програми

Вимоги до фахівців, що реалізують програму, поділяються на дві групи: професійна компетентність та особисті якості.

До професійної компетентності входять такі знання: акцентуація характеру: явна і прихована, навичка діагностики акцентуацій характеру, критерії соціальної дезадаптації, особливості корекційно-розвивальної роботи з акцентуєваними студентами, володіти навичками використання елементів арт-терапії, мати досвід проведення тренінгових занять у групі навичками, а також уміти увійти у світ старших підлітків, не порушуючи меж особистості (своєї та підлітка).

До особистісних якостей спеціаліста належить: високий рівень мотивованості до роботи в системі «людина-людина», толерантність, стресостійкість, емпатія, доброзичливість, відсутність внутрішньоособистісних конфліктів.

Перелік матеріалів, необхідних для реалізації програми: навчальні та методичні матеріали, необхідні для реалізації програми складені з використанням розробок наступних авторів: І. В. Вибійник, А. В. Грецов,

М. А. Одинцова, Л. П. Паршукова, Н. А. Самоукіна, М.І.Сахаровська, Є. А. Соболева, Н. М. Тарасова, Є. В. Федосенко, К. Фопель, Т. А. Шишковець.

Інформаційні матеріали для студентів з акцентуаціями характеру:

1. Інформаційний лист «Деякі питання, з яких можна і треба звернутися до психолога».

2. Інформаційний лист «Як бути задоволеним собою».

3. Інформаційний лист «Швидка допомога при сезонному стресі».

4. Буклет «Що робити, якщо у вас депресія?».

5. Буклет «Стрес і здоров'я».

6. Буклет «Способи саморегуляції емоційних станів».

7. Буклет «Тайм-менеджмент – що це за звір?».

Інформаційні матеріали для студентів-першокурсників:

1. Інформаційний лист «Актуальні адреси та телефони для студента».

2. Інформаційний лист «Тепер ти студент коледжу».

3. Інформаційний лист «Сім способів підняти собі настрій».

4. Інформаційний лист Білль про права особи.

5. Буклет «Чи можна подолати лінощі?».

Вимоги до матеріально-технічної оснащеності установи для реалізації програми:

- зал для групової роботи, кабінет консультування, зал для перегляду відеоматеріалів;

- технічні засоби (персональний комп'ютер, ксерокс, сканер, проектор, музичний центр);

- діагностичний інструментарій (ліцензоване програмне забезпечення).

Вимоги до інформаційного забезпечення закладу для реалізації програми: бібліотека, медіатека, доступ до мережі Інтернет, друковані інформаційні матеріали для всіх учасників освітнього процесу.

Проміжні результати програми за умови успішної реалізації корекційно-розвивальної роботи з акцентуйованими студентами:

1. Виявлення акцентуйованих студентів.

2. Адекватна корекційно-розвиваюча робота за рівнем проблемності у студентів-акцентуантів у навчанні та особистісному розвитку.

3. Наявність позитивних копінг-стратегій реагування в арсеналі студентів із акцентуаціями характеру.

Підсумкові результати реалізації корекційно-розвивальної програми:

1. Низький рівень проявів негативних моделей поведінки у студентів з акцентуаціями характеру в освітньому середовищі.

2. Низький рівень прояву соціальної дезадаптації серед студентів-акцентуантів за умов психологічної безпеки освітнього середовища.

Оцінка результатів представленої корекційно-розвивальної програми здійснюється за допомогою показників соціально-психологічної адаптації студентів (назва методики), а також спостереженням за акцентованими студентами.

Зовнішній контроль за реалізацією програми «Твої варіанти» здійснюють директор освітньої установи, заступник директора з навчальної роботи (сфера навчального процесу), заступник директора з виховної роботи (сфера реалізації комплексної програми з соціалізації та адаптації студентів коледжу), заступник директора з науково-методичної роботи (відповідність змісту програми вимогам психолого-педагогічних програм та освітнього середовища коледжу). Корекційно-розвивальна програма розглядається та приймається рішенням науково-методичної ради та затверджується директором освітньої установи.

Внутрішній контроль реалізації корекційно-розвивальної програми «Твої варіанти» педагогом-психологом освітньої установи, після закінчення програми заповнюється бланк аналізу роботи з групою (автор Є. А. Чепракова).

Критерії оцінки досягнення запланованих результатів (кількісні та якісні). Аналіз психолого-педагогічних корекційно-розвивальних програм показав, що нині немає єдиної, прийнятої більшістю вчених системи оцінки корекційно-розвивальних програм. У зв'язку з цим, розробки критеріїв, ми спиралися на думку А. А. Осипової, у тому, що «оцінка ефективності корекції може змінюватися залежно від цього, хто її оцінює, оскільки позиція учасника

корекційного процесу значною мірою визначає підсумкову оцінку її успішності» [21].

Таким чином, ми можемо запропонувати такі критерії:

- кількісні: відсутність або низький рівень негативних проявів акцентуацій характеру студентів в освітньому середовищі коледжу; емоційне задоволення студентів від занять та зміна вибору копінг-стратегій у стресовій ситуації; ступінь задоволеності педагогів, які звернулися за допомогою з подолання напруженості у міжособистісні відносини зі студентами-акцентуантами.

- якісні: наявність умов та ресурсів для проведення корекційно-розвивальних занять в освітньому середовищі коледжу; підвищення теоретичної та методичної готовності педагогічного колективу до роботи зі студентами з акцентуаціями характеру.

3. Зміст програми

Блок I. Група акцентуації характеру.

Заняття 1.

- Вправи «Знайомство», «Я люблю ...».
- Обговорення ритуалу вітання.
- Подання програми.
- Виявлення очікувань від циклу занять.
- Вироблення та прийняття правил групової взаємодії. Вправа «Хто я?».
- Обговорення обряду прощання.

Заняття 2.

- Ритуал привітання. Вправи: «Руйнування негативних установок», «Подобається – не подобається», «Діалоги з ...», «Знищення негативних установок».

- Ритуал прощання.

3. Заняття 3.

- Ритуал привітання. Вправа «Знання волі», оцінка рівня домагань, вправи «Розвиток почуття співчуття», «Мені подобатися...».

- Ритуал прощання.

Заняття 4.

- Ритуал привітання.

- Обговорення копінг-стратегій.

- Виявлення копінг-стратегій.

- Рольова гра «Копінг-стратегії інших», вправи «Зобрази почуття», «Імітація».

- Ритуал прощання.

Заняття 5.

- Ритуал привітання. Вправи: «Сенсорна самосвідомість», «Внутрішній промінь», «Поворот голови», «Монолог одного актора».

- Ритуал прощання.

Заняття 6.

- Ритуал привітання. Вправа «Сліпий і поводитир», діагностика рівня емпатії, гра «Тітонька-мільйонерка», вправи: «Відкритість», «Історія однієї людини», «Позбаємо негативних якостей».

- Ритуал прощання.

Заняття 7.

- Ритуал привітання. Обговорення патернів негативного мислення. Вправи «Прес», «Дихання», «Концентрація», «Уважне прибирання будинку».

- Ритуал прощання.

Заняття 8.

- Ритуал привітання. Вправа: «Зустріч через 5 років», рольова гра «Соціальні ролі», вправа: «Мені заважає», аналіз конкретних ситуацій, що психотравмують учасника та його оточення, вправу «Дихання».

- Ритуал прощання.

Заняття 9.

- Ритуал привітання. Вправи: «За і проти», «Що сказав китаєць», діагностика лідерських якостей, обговорення своїх сильних і слабких сторін, вправа «Паровоз, кермовий, пасажир».

- Ритуал прощання.

Заняття 10.

- Ритуал привітання. Вправи: «Колесо життя», «Ромашка», «Мій щит», «Я - зірка».

- Ритуал прощання.

Заняття 11.

- Ритуал привітання. Діагностика психічного стану. Обговорення результатів. Вправа «Групова мозаїка», Вправа «Волейбол».

- Ритуал прощання.

Заняття 12.

- Ритуал привітання. Вправи «Мій портрет», «Гарячий стілець», «Валіза знань». Підсумкова діагностика (обговорення роботи).

- Ритуал прощання.

Блок II. Група акцентуації темпераменту.

Заняття 1.

- Вправи «Знайомство», «Я люблю ...». Обговорення ритуалу вітання.
- Подання програми.
- Виявлення очікувань від циклу занять.
- Вироблення та прийняття правил групової взаємодії. Вправа: «А я їду...».

- Обговорення обряду прощання.

Заняття 2.

- Ритуал привітання. Вправи: «Хто я? Який я?», «Перевтілення», «Яким мене бачать», «Дії від неприємного».

- Ритуал прощання.

3. Заняття 3.

- Ритуал привітання. Вправи: «Асоціація», «Маніпуляції», «Одночасно», «Що сказав китаєць».

- Ритуал прощання.

Заняття 4.

- Ритуал привітання. Вправа «Ніхто не знає, що я...», діагностика психічного стану, вправи: «Я – реальний, Я – ідеальний, Я – очима інших», «Безперервне усвідомлення».

- Ритуал прощання.

Заняття 5.

- Ритуал привітання. Вправа: «Хто є хто?», Гра «Найсамий», вправи: «Медитація під час ходьби», «Імітація».

- Ритуал прощання.

Заняття 6.

- Ритуал привітання. Вправи: «Берисне завдання», «Як ти зробиш, якщо...», «Мрія», міні-твір «Як зміниться моє життя через 3 роки», обговорення.

- Ритуал прощання.

Заняття 7.

- Ритуал привітання. Вправи: «Емоції», «Почуття гармонії», «Гармонія дихання», «Ліфт», «Чарівні перетворення».

- Ритуал прощання.

Заняття 8.

- Ритуал привітання. Обговорення копінг-стратегій. Виявлення копінг-стратегій. Рольова гра «Копінг-стратегії інших», вправи: «Зобрази почуття», «Думки позитивно».

- Ритуал прощання.

Заняття 9.

- Ритуал привітання. Вправи: «Заглянемо у майбутнє», «Дерево цілей», «Сплячі леви», «Гадості та компліменти», «Три бажання».

- Ритуал прощання.

- Заняття 10.

• Ритуал привітання. Вправи: «Якби не...», «Дебати», «Скарбничка радостей», «Я відчуваю, я відчуваю...», «Чи відбудеться від'їзд?».

- Ритуал прощання.

Заняття 11.

• Ритуал привітання. Вправи: «Сполучна нитка», «Заборона наказового способу», «Виступ», гра «Місячники», вправа «Малюнок у парі».

- Ритуал прощання.

Заняття 12.

• Ритуал привітання. Вправи: «Мій портрет», «Гарячий стілець», «Валіза знань».

- Підсумкова діагностика (обговорення роботи).

- Ритуал прощання.

Принципи корекції:

1. Принцип автономності особистості

Ведучи корекційну роботу, психолог повинен враховувати те, що з розвитком самосвідомості в дитини формується психологічна стійкість до впливу, яка з віком стає домінуючою, дедалі більшого значення набуває саморегуляція, саморозвиток і відносна автономія особистості. Тому корекційний вплив повинен не змінювати, не переробляти клієнта, а допомогти стабілізувати порушену психологічну рівновагу, спираючись на все сильне, позитивне у ЙОГО особистості. Власне кажучи, психолог у своїй роботі повинен керуватися відомим етичним принципом «не зашкодь».

2. Принцип нормативності та індивідуальності розвитку
Продумуючи корекційну роботу, психолог повинен орієнтуватися на основні закономірності психічного розвитку і формування особистості дитини, вікові норми цього розвитку. У той самий час, психолог не може оперувати такими поняттями, як узагальнена норма (вікова, статеві та ін.). Усі дані про закономірні риси, симптоми чи властивості мають бути «переплавлені» в уявлення про

індивідуальний прояв усіх цих загальних закономірностей у реальній поведінці чи психологічному складі людини, з якою проводиться корекційна робота. При постановці цілей корекції, необхідно зіставити нормативний розвиток і конкретні особливості того чи іншого ва-ріанту індивідуального розвитку. Іншими словами, у психокорекції (як і в усій практичній психології) головною є реалізація індивідуального підходу. Такий підхід дозволяє намітити в межах вікової норми програму оптимізації розвитку для кожного конкретного клієнта з урахуванням його індивідуальності й самостійного шляху розвитку. Слід підкреслити важливість повного використання потенційних можливостей кожної вікової стадії розвитку для загального ходу формування особистості (Ельконін, Еріксон). Це є своєрідною формою профілактики виникнення можливих відхилень у розвитку на подальших вікових стадіях.

3. Принцип особистого досягнення

При використанні поняття «особистісного досягнення» (М. Цзен, Ю. Пахомов), у психологічній корекції реалізується індивідуальний підхід у розумінні визнання права самого клієнта взяти з психокорекційних можливостей те, що він зможе взяти, або те, що він захоче взяти. Непланованість особистісного росту при визнанні нескінченності й необмеженості цього процесу є однією з головних специфічних рис психокорекції. Завдання психокорекції – створити умови по можливості для більш повного особистісного росту, але в жодному разі не підштовхувати учасників психокорекції до досягнення ними певних, наперед регламентованих результатів.

Тут доречно порушити питання про те, хто відповідає за ре-зультати психологічної корекції. Оскільки психокорекція здійснюється з перевагою орієнтації на власні резерви (внутрішній потен-ціал) клієнта і не має директивного характеру, то психолог відповідає за обґрунтованість корекції, за її результат відповідає клієнт і користувач програми.

4. Принцип випереджального розвитку

Цей принцип, висунутий Л.С. Виготським, розкриває спрямованість корекційної роботи і обумовлює необхідність передбачення в ній профілактичних і розвивальних завдань. У центрі уваги психолога має бути перспектива розвитку, а основним змістом корекційної діяльності – створення «зони найближчого розвитку». Таким чином, завданням психологічної корекції є не тільки подолання труднощів, що вже виникли, але й створення умов, за яких виникнення подібних труднощів блокується, попереджається, а також створюються передумови для повноцінного формування вікових психологічних новоутворень.

5. Принцип системності розвитку

Психічний розвиток особистості в онтогенезі має складний, системний характер. Будь-яка проблема розвитку виникає внаслідок якихось причин. Так, багато психологічних проблем можуть бути зовнішнім проявом внутрішнього особистісного конфлікту, фрустрованості значущої потреби, результатом відсутності поведінкових навичок чи відігравати роль механізму психологічного захисту. Причому одне джерело, одна причина може мати широкий спектр зовнішніх проявів поведінкового, емоційного, характерологічного плану, а ті самі прояви в різних людей можуть мати зовсім різні причини. Неусвідомлена, невідреагована причина психологічної проблеми людини МОЖЕ породжувати нові, інші труднощі її психологічного життя. І тому психолог повинен спрямовувати корекційний вплив переважно на усунення причин труднощів психічного розвитку дитини, а не на їх симптоматику.

6. Діяльнісний принцип корекції

Цей принцип визначає сам предмет докладання корекційних зусиль, вибір засобів і способів досягнення мети, тактику проведення корекційної роботи, шляхи і способи реалізації поставлених цілей.

Оскільки завданням корекції є не досягнення якихось конкретних результатів, а створення умов для всілякого особистісного росту, то вона повинна використовувати природні рушійні сили психічного й особистісного

розвитку. Такими силами є діяльність людини й система її відносин (О.М. Леонтьєв, В.М. М'ясищев). Саме тому корекційний вплив завжди здійснюється в контексті тієї чи іншої діяльності, будучи засобом, що орієнтує активність. При цьому корекційна робота має будуватися не як просте тренування умінь і навичок, не як окремі вправи з удосконалення психічної діяльності, а як цілісна, осмислена діяльність, що органічно вписується в систему щоденних життєвих стосунків клієнта.

При корекційній роботі з дітьми у вітчизняній психології широко використовується поняття «провідна діяльність». Так, у дошкільному віці з успіхом може використовуватися ігрова діяльність як для корекції особистості дитини, так і для розвитку її пізнавальних процесів. У молодшому шкільному віці, поряд з ігровими, великого значення набувають продуктивні види діяльності. У підлітковому віці особливо ефективні групові форми корекції, у юнацькому — індивідуальне консультування і тренінги спілкування.

Підкреслимо, що в будь-якому віці варто надавати перевагу тим видам діяльності і тим системам відносин, які є особистісно-значущими для учасників корекції, мають яскраве індивідуальне забарвлення, стосовно яких виникають гострі емоційно насичені переживання.

7. Принцип залучення значущих осіб

Особистість є продуктом системи значущих відносин (В.М. М'ясищев). Тому до реалізації цілей корекції психолог повинен залучати батьків та інших значущих осіб з оточення дитини. Практика засвідчує, що досягнення корекційного успіху в роботі психолога з дитиною саме по собі ще не гарантує перенесення позитивних зрушень на її реальну життєдіяльність у родині, школі, дитячому садку. Повна реалізація цілей корекції досягається лише з урахуванням зміни системи відносин дитини в її найближчому соціальному оточенні (М. Буянов – «терапія середовища», «терапія середовищем»).

Отже, психологічна корекція передбачає активний вплив на близьких дитині дорослих з метою підвищення їхньої психологічної культури, зміни

позиції і ставлення до дитини, навчання їх адекватним способам комунікації (Р. Байярд, Т. Гордон, І.В. Дубровіна, С.В. Кривцова, А.С. Співаковська).

8. Принцип особистісної мотивованості

У своїй роботі психолог повинен враховувати, що важко очікувати позитивного результату від корекційного впливу без зацікавленого, уважного й серйозного ставлення клієнта до своєї проблеми, до психолога і ситуації в цілому, тобто, психокорекційний процес має бути особистісно-мотивованим (повинна виникнути потреба: «хочу зміни-тися», «перебороти», «навчитися» і т.д.). Звідси випливає найважливіше завдання психокорекції – формувати мотивацію самовиховання й саморозвитку, сприяти переростанню корекції в самокорекцію.

Це положення вважається визначальним у виховному й терапевтично орієнтованому впливі на людину. Від його реалізації залежить ефективність виховного й корекційного процесу. Так, М.Й. Боришевський вважає, що «успіх виховання значною мірою залежить від того, наскільки виховний вплив активізує внутрішні можливості самої дитини» [57, с 5]. Він також указує на те, що «...виховання досягає своєї мети у тому випадку, якщо воно формує в дитині здатність самостійно керувати своєю власною активністю» [57, с 6]. На думку Р. Бернса, «головна мета розвитку Я-концепції полягає в тому, щоб перейти від зовнішніх джерел підкріплення і зворотного зв'язку, що сприяють підвищенню самооцінки, до внутрішніх джерел або до самопідкріплення як до засобів, що регулюють розвиток позитивного й адекватного самосприйняття». Таким чином, психолог має будувати психокорекційну роботу так, щоб викликати в клієнта (особливо це стосується підлітків юнацтва) інтерес, бажання, прагнення до самопізнання й саморегуляції, тобто, актуалізувати й активізувати його потребу в саморозвитку, а самого клієнта сприймати як суб'єкт саморозвитку.

9. Принцип психокорекційного контакту й рівності позицій

При організації взаємодії з клієнтом необхідно встановити з ним хороший контакт і взаєморозуміння. Чим складніша робота, яку належить виконати, тим

міцнішим має бути цей зв'язок. З цього погляду можна сприймати класичне для психотерапії та психокорекції поняття трансферу (переносу), коли головним у контакті фахівця з клієнтом є встановлення емоційно забарвленого контакту, який за своїм змістом є гостро особистісно-значущим клієнта. У нашому розумінні трансфер – це відтворення особистісно-значущих відносин в особистісно-значущій діяльності. За Роджерсом, є три «необхідні й достатні» умови особистісних змін у процесі психотерапії: емпатія, безоцінне ставлення до людини, щирість і невідомість у спілкуванні з нею. Причому, «ці три умови розглядаються не як передумови психотерапевтичного підходу, а, скоріше, як внутрішні настанови психотерапевта».

10. Принцип єдності діагностики та корекції

Відбиває цілісність процесу надання психологічної допомоги як особливого виду діяльності практичного психолога.

Діагностика причини конкретного психологічного явища або проблеми розвитку не є для практичного психолога самоціллю, вона завжди підпорядковується головному завданню – розробці рекомендацій щодо психічного розвитку особистості або корекції цього розвитку (І.В. Дубровіна, Д.Б. Ельконін). Завдання ж корекційної роботи можуть бути правильно поставлені тільки на основі повної діагностики й оцінки проблеми. У цьому випадку діагностику ми можемо розглядати як перший етап корекційної

Етапи психокорекційної роботи:

1. діагноз, чітке формулювання проблеми;
2. прогноз, визначення завдань корекції;
3. підбір методик і технік, визначення форми роботи (індивідуальна, групова);
4. відбір дітей в групу, консультування батьків;
5. організація умов, підготовка матеріалів для роботи;
6. визначення періоду, який психолог буде працювати з дитиною та частоту зустрічей;
7. розробка програми та корекційних занять;

8. реалізація програми, внесення змін у ході роботи;
9. повторна діагностика, оцінка ефективності;
10. складання рекомендацій щодо виховання й навчання дітей, спрямованих на закріплення результатів корекційної роботи.

Отже, запропонована корекційна програма дає можливість корегувати рівень емпатії не тільки у дітей, але і у дорослих. За допомогою інтерактивних методів, а також залучення у діяльність у формі гри допомагає ненав'язливо впливати на особистість та здійснювати терапевтичний вплив.

Висновки до другого розділу

У цій роботі були проаналізовані та узагальнені рівні розвитку емпатії та спрямованості особистості у студентів-психологів у кількості 25 осіб, різних за освітою, віком та статевою належністю. Методики дослідження, що застосовуються, підтвердили свою перспективність, а також здатність даного підходу виявляти емпатійних людей.

Емпатія в ієрархії почуттів є найвищим рівнем прояву відносин, а структурі емоцій – найважливішою реакцією. Проведені дослідження дозволили зрозуміти значимість конкретного параметра у структурі емпатії (канали емпатії) та її психологічні кореляти.

Виявлений у результаті емпіричного дослідження взаємозв'язок: рівень емпатії та гуманістична спрямованість показала непряму залежність внаслідок недостатнього ступеня підготовки студентів у загальнокультурному плані. Даним дослідженням наголошується на необхідності переорієнтації структури освіти з інтелектуальної на гуманістичну.

Рекомендовано системне систематичне обстеження студентів-психологів щодо визначення рівня емпатії та спрямованості особистості.

Для емпатійного спілкування характерно безоцінне прийняття одне одного – тільки після цього настає психологічна сумісність. Проте емпатійна проникливість – рідкісне явище серед людей, що підтверджується проведеними

науковими дослідженнями. У багатьох дослідженнях відмічено, що зі свого розвитку людина дедалі більше налаштовується діяти й у з цим дедалі менше звертає увагу те що, що відчуває інша людина. Вона звертає увагу головним чином на його поведінку. Інакше кажучи, у міжлюдських контактах велику роль грає маска, ніж реальний емоційний стан».

Виходом у ситуації буде виховання такої гармонійно розвиненої людини, коли емпатичне проникнення в іншу людину буде закономірним результатом розвитку особистості. Розроблена корекційно-розвивальна програма якраз відповідає вищезазначеному аспекту та рекомендована для використання у навчальних закладах психологами та педагогами.

ВИСНОВКИ

У даній роботі представлено особливості прояву емпатії особистості. Розкрито сутність емпатії та їх особливості. Проаналізовано та узагальнено рівні розвитку емпатії та спрямованості особистості у студентів-психологів, різних за освітою, віком та статевою належністю. Розроблена корекційно-розвивальна програма відповідає вищезазначеному аспекту.

Відповідно до завдань дослідження, ми можемо сформулювати наступні висновки:

1. Загальна характеристика розвитку особистості показала що соціалізація особистості є процесом входження кожного індивіда в соціальну структуру, у якого відбуваються зміни у цій структурі суспільства та структурі кожної особистості. Завдяки цьому процесу засвоюються всі норми кожної групи, проявляється унікальність кожної групи, індивід засвоює зразки поведінки, цінності та соціальні норми. Оскільки навколишній світ перебуває в постійному русі, все змінюється і людині просто необхідно змінюватися для комфортабельнішого перебування в нових умовах. Особливості розвитку емпатії показали що емпатія – вміння відчувати та розділяти з іншою людиною його переживання та радості, його емоції та почуття – дуже важливе вміння людини. Саме на його прояві базується успішне існування людини у світі та її взаємодію з іншими людьми. Іншими словами, емпатія – основа правильної соціалізації особистості.

2. Комплекс методик «діагностика рівня емпатії В.В.Бойка», методика «діагностика рівня емпатії І.М. Юсупова», шкала емоційного відгуку А. Мергабяна та Н. Епштейна та ін. та підібрана вибіркова сукупність дають змогу перейти до наступного етапу емпіричної частини – проведення психодіагностичного зрізу та аналізу результатів.

3. Аналіз діагностики емпатії показав, що важлива якість – рівень емпатії в більшій мірі відповідає гуманістичній орієнтації особистості, трохи меншим – тривоги, ще менше – прагнення. Результат дослідження показав, що

гіпотеза не підтверджена і вказує на необхідність розробки та введення рекомендацій щодо розвитку емпатії у психологів. Визначення емпатії підтверджено як здатність до симпатії, співпереживання через такий параметр як інтуїтивно зрозумілий канал емпатії та повнота явища самої емпатії.

4. Рекомендації щодо складання корекційно-відновлюваної програми розвитку емпатії показали, що вона спрямована на вирішення питань особистого саморозвитку. Метою програм було впровадження виправних та розвитку класів, спрямованих на подолання труднощів у викладанні та особистому розвитку студента. Запропонована корекційна програма дає можливість корегувати рівень емпатії не тільки у дітей, але і у дорослих. За допомогою інтерактивних методів, а також залучення у діяльність у формі гри допомагає ненав'язливо впливати на особистість та здійснювати терапевтичний вплив. Було розглянуто: принципи, зміст програми, мету програми, Терміни та етапи реалізації програми, форми її реалізації, протипоказання та ін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Арцишевський Р. А. Світ і людина. – К.: ВТФ «Перун», 1996, 384 с.
2. Андреева Г.М. Социальная психология / Г. М. Андреева М.: ВЛАДОС, 2001. 218 с.
3. Алексеєнко Т. Ф. Соціалізація особистості: можливості й ризики: науково-методичний посібник / Т. Ф. Алексеєнко К.:Педагогічна думка, 2007. 152 с.
4. Боришевский М.Й. Теоретические вопросы самосознания / Психологические особенности самосознания подростка / Под ред. М.Й. Боришевского. К.: Рад. школа, 1980. С. 5-34.
5. Білоус П.В. Психологія літературної творчості: навч. посіб. / П.В. Білоус. К.: Академвидав, 2014. – 216с.
6. Васьківська С.В. Основи психологічного консультування
7. Власова О.І. Психологія соціальних здібностей: структура, динаміка, чинники розвитку / О.І. Власова. К.: ВПЦ «Київський університет", 2005. – 308 с
8. Гаврилова Т. П. Эмпатия как специфический способ познания человека человеком : теоретические и прикладные проблемы психологи познания людьми друг друга : тез. докл. / Т. П. Гаврилова. – Краснодар : КГУ, 1975. – С. 17-19.
9. Гречуха І.А. Дослідження розвитку літературних здібностей та обдарованості в ранньому юнацькому віці / І.А. Гречуха // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Том VI: Психологія обдарованості. – Випуск 11. – Київ-Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2015. – С. 311-318.
10. Елеференко И.О. Эмпатия / И.О. Елеференко. – СПб. : Гаруда, 2003. –172 с.
11. Empathy: a review of the concept. Benjamin. Department of Psychology and Behavioural Sciences. 2011. С. 11–17.

12. Емпатія – що це таке, та чому вона важлива для людини: [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://termin.in.ua/empatia/>
13. Журавльова Л.П. Психологія емпатії / Л.П. Журавльова. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2007. – 328 с.
14. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Григорій Силович Костюк. – К.: Рад. школа, 1989. – 608с
Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Григорій Силович Костюк. – К.: Рад. школа, 1989. – 608с.
15. Карягина Т. Д. Емпатия как метод : философский взгляд . Консультативная психология и психотерапия. 2015. №5. 30 с.
16. Кротенко В. І. Розвиток емпатії в психологічній літературі / В. І. Кротенко // Психологія : зб. наук. пр. / НПУ ім. М. П. Драгоманова. – К., 2001. – Вип. 12. – С. 89-96.
17. Материалы «Международной научно-практической конференции XXI век: духовно-нравственное и социальное здоровье человека».
18. Мудрик А.В. Социальная педагогика. – М.: Академия, 2005.
19. Основи практичної психології / В.Панок, Т.Титаренко, Н.Чепелева та ін.: Підручник. – 3-тє вид., стереотип. – К.: Либідь, 2006. – 536с.
20. Парыгин Б.Д. Социальная психология. – спб., 1999.
21. Полянська В. В. Емпатія як механізм формування політико-естетичного досвіду : політико-психологічні функції .Наукові записки. №4. С. 1–11.
22. Рябовол Т. А. Роль емпатії процесі соціальної адаптації людини. Наукові записки Інституту психології Ім. Г.С. Костюка АПН України За ред.академіка С. Д. Максименка. К.: Нора-прінт, 2004. Вип. 24. 384 с.
23. Санникова О.П. Эмоциональность в структуре личности. Одесса, 1995
24. Савчин М.В., Василенко Л.П. – Вікова психологія: Навчальний посібник. – К.: «Академвидав», 2006.

25. Симонов П.В. Темперамент. Характер. Личность / П.В. Симонов, П.М. Ершов – М. : Наука, 1984.- 160с.
26. Савельєва-Рат О. А. Особливості ціннісно-сислової сфери особистості студентів-психологів / О. А. Савельєва-Рат // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка. Серія: психологічні науки. –2009. – Вип. 74. –Том 2. – С. 129–133.
27. Савінова Н. Міжособистісна взаємодія педагога та вихованця у процесі особистісного орієнтованого виховання / Н. Савінова // Нова педагогічна думка. – 2007. – № 2. – С. 92–94.
28. Савченко В. Г. Емпатія в процесі професійної адаптації студентів вищих навчальних закладів фізичної культури і спорту / В. Г. Савченко, Е. І. Гура // Слобожанський науково -спортивний вісник. – 2013.– № 1. – С. 87–90.
29. Савчин М. В. Психологічні основи розвитку відповідальної поведінки особистості: дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.07 / Савчин Мирослав Васильович. – К., 1997. – 447 с.
30. Самоукина Н. Симбиотические аспекты отношений между матерью и ребенком // Вопросы психологии. – 2000. – №3. – С. 67–81.
31. Санникова О. П. Эмоциональность в структуре профессиональных свойств личности (на пример представителей социномических профессий): дис... д-ра психол. наук: 19.00.01 / О.П.Санникова. – К., 1996. – 407 с.
32. Санникова О. П. Индивидуальные особенности эмпатии у лиц с разным уровнем социальной адаптивности / О. П. Санникова, О. А. Орищенко, О. В. Кузнецова // Психологія у ХХІ столітті: перспективи розвитку: матеріали VI Костюковських читань. –2003. – Т.2. – С. 164 – 169.
33. Санников А. И. Психологический анализ стиля принятия решений // Проблемы сучасної психології: Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С.Костюка НАПН України. – 2012. – Вип.15. – С. 576–586.
34. Сарджвеладзе Н. И. Личность и ее взаимодействие с социальной средой / Н. И. Сарджвеладзе – Тбилиси: "Мецниереба", 1989. – 204с.

35. Сбитнева А. А. Когнитивная дифференцированность как характеристика межличностного познания представителей различных типов субъект-объектных ориентаций / А. А. Сбитнева // Известия РГПУ им. А. И Герцена, 2009. – № 105. – С. 198–204.
36. Семиченко В. А. Психология общения / В. А. Семиченко – К., 1998. – 149 с.
37. Сергеева А. В. Психологические особенности трудностей общения у лиц с различной эмоциональной диспозицией: дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.01/ Алла Владимировна Сергеева – Одесса, 1993. – 142 с.
38. Симонов П. В. Эмоциональный мозг / П. В. Симонов. – М.: Наука, 1981. – 215 с.
39. Сичевський А. С. Психологічні особливості емоційного компонента емпатії у пубертатному періоді: дис... канд. психол. наук: 19.00.07/ Сичевський Анатолій Станіславович. – К., 2004. – 237 с.
40. Скрипкина Т. П. Взаимодействие как основание межличностных взаимодействий / Т. П. Скрипкина // Вопросы психологии. – 1999. – №5. – С. 21-30.
41. Словарь практического психолога [сост. С. Ю. Головин]. – Мн., Харвест, 1997. – 800 с.
42. Смирнова Е. О. Соотношение непосредственных и опосредствованных побудителей нравственного поведения детей / Е. О. Смирнова, В. М. Холмогорова // Вопросы психологии. – 2001. – № 1. – С. 26 – 36.
43. Солсо Р. Когнитивная психология / Р. Солсо – СПб.: Питер 2006. – 589 с.
44. Сопиков А. Л. Механизм эмпатии / А. Л. Сопиков // Вопросы психологии познания людьми друг друга и самопознания. – Краснодар: Изд-во Кубан. ун-та, 1977. – С. 89–95.
45. Социальная психология. Учебное пособие / Отв. ред. А. Л Журавлев. – М.: ПЕР СЭ, 2002. – 351с.

46. Студеникин А. А. Влияние когнитивного стиля на процесс общения: дис...канд. психол. наук : 19.00.01 / Студеникин Андрей Анатольевич. – Одесса, 1999. – 183 с.
47. Субботский Е. В. Исследования проблем взаимопомощи и альтруизма в зарубежной психологии / Е. В. Субботский // Вопросы психологи. – 1977. – №1. – С. 164–174.
48. Сухенко Я. В. Тренінг емпатії як спосіб саморегуляції практичного психолога / Я. В. Сухенко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія « Психологія». – 2011.– № 985 – Вип.48. – С. 155–159.
49. Тертель А. Л. Психология в вопросах и ответах: учебное пособие / А. Л. Тертель. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005. – 176 с.
50. Тлумачний словник української мови: Понад 12500 статей (близько 40000слів) / За ред.. д-ра філологічних наук, проф.. В. С. Калашника.– 2-ге вид., випр. і доп. – Х.: Прапор, 2005.– 992 с.
51. Ухтомский А. А. Доминанта. / А. А. Ухтомский. – Л.: Наука, 1966.– С. 236 – 265.
52. Фетискин Н. П. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп / Сост. Н. П. Фетискин, В. В. Козлов, Г. М. Мануйлов – М.: Изд-во института психотерапии, 2002. – 490 с.200. Фопель К. Психологические группы. Рабочие материалы для ведущего: Практическое пособие / К. Фопель. – М.: Генезис, 2000. – 256 с.
53. Фопель Клаус. Создание команды. Психологические игры и упражнения. / Клаус Фопель [перевод с немецкого]. – Москва «Генезис», 2003. – 400 с.
54. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность / Х. Хекхаузен. – СПб.: Питер; М.: Смысл, 2003.– 860 с.
55. Холодная М. А. Когнитивные стили. О природе индивидуального ума / Холодная М. А. [2-е изд.]. – СПб.: Питер, 2004. – 384 с.

56. Цуканова Е. В. Психологические трудности межличностного общения / Е. В. Цуканова. – К.: Вид-во «Вища школа», 1985. – 160с.
57. Чебикін О. Я. Психологічні основи тренінгових технологій : монографія / О. Я. Чебикін, Т. В. Сінельнікова; НАПН України. – О.: Лерадрук, 2013. – 229 с.
58. Шапар В. Б. Сучасий тлумачний психологічний словник / В. Б. Шапар. – Х.: Прапор, 2007. – 640 с.
59. Шевкиева Н. Б. Профилактика кризисов профессионального самоопределения психологов на этапе вузовского обучения: дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Шевкиева Ногала Борисовна. – Ставрополь, 2006. – 290 с.
60. Ширшова И. А. Развитие гуманистических убеждений старшеклассников в межличностных отношениях: Дис... канд. пед. наук: 13.00.01/ Ширшова Ирина Александровна. – М., 1996. – 225 с.
61. Шкуратова И. П. Когнитивные стили как регуляторы мировосприятия личности / И. П. Шкуратова // Первая российская конференция по когнитивной науке. Тезисы докладов. – Казань: КГУ, 2004. – С. 256–257.
62. Шкуратова И. П. Личность и ее жизненное пространство / И. П. Шкуратова // Психология личности: учебное пособие под ред. П. Н. Ермакова и В. А. Лабунской. – М.: ЭКСМО, 2007. – С. 167–184.
63. Штейнмец А. Э. Развитие эмпатии в психологической подготовке учителя / А. Э. Штейнмец // Вопросы психологии. – 1983. – №2. – С. 79–83.
64. Юдіна О. М. Тренінг як фактор розвитку емпатійності майбутніх лікарів / О. М. Юдіна // Проблеми гуманізації навчання та виховання у вищому закладі освіти: Матеріали других Ірпінських міжнародних науково-педагогічних читань. – 2004. – С. 549–557.
65. Юдіна О. М. Психологічні особливості формування емпатійності майбутніх лікарів: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.01 / Юдіна Олена Миколаївна. – К., 2004. – 17 с.214.
66. Юсупов И. М. Психология взаимопонимания / И. М. Юсупов. – Казань: Татарское кн. изд-во, 1991. – 192с.204. Цуканова Е. В.

Психологические трудности межличностного общения / Е. В. Цуканова. – К.: Вид-во «Вища школа», 1985. – 160 с.

67. Чебикін О. Я. Психологічні основи тренінгових технологій : монографія / О. Я. Чебикін, Т. В. Сінельнікова; НАПН України. – О.: Лерадрук, 2013. – 229 с.

68. Шапар В. Б. Сучасий тлумачний психологічний словник / В. Б. Шапар. – Х.: Прапор, 2007. – 640 с.

69. Шевкиева Н. Б. Профилактика кризисов профессионального самоопределения психологов на этапе вузовского обучения: дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Шевкиева Ногала Борисовна. – Ставрополь, 2006. – 290 с.

70. Ширшова И. А. Развитие гуманистических убеждений старшеклассников в межличностных отношениях: Дис... канд. пед. наук: 13.00.01/ Ширшова Ирина Александровна. – М., 1996. – 225 с. 209. Шкуратова И. П. Когнитивные стили как регуляторы мировосприятия личности / И. П. Шкуратова // Первая российская конференция по когнитивной науке. Тезисы докладов. – Казань: КГУ, 2004. – С. 256–257.

71. Шкуратова И. П. Личность и ее жизненное пространство / И. П. Шкуратова // Психология личности: учебное пособие под ред. П. Н. Ермакова и В. А. Лабунской. – М.: ЭКСМО, 2007. – С. 167–184.

72. Штейнмец А. Э. Развитие эмпатии в психологической подготовке учителя / А. Э. Штейнмец // Вопросы психологии. – 1983. – №2. – С. 79–83.

73. Юдіна О. М. Тренінг як фактор розвитку емпатійності майбутніх лікарів / О. М. Юдіна // Проблеми гуманізації навчання та виховання у вищому закладі освіти: Матеріали других Ірпінських міжнародних науково-педагогічних читань. – 2004. – С. 549–557.

74. Юдіна О. М. Психологічні особливості формування емпатійності майбутніх лікарів: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.01 / Юдіна Олена Миколаївна. – К., 2004. – 17 с.

75. Юсупов И. М. Психология взаимопонимания / И. М. Юсупов. – Казань: Татарское кн. изд-во, 1991. – 192с.

76. Юсупов И. М. Вчувствование, проникновение, понимание. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1993. – 214 с.
77. Якобсон П. М. Психологические компоненты и критерии становления зрелой личности / П. М. Якобсон // Психологический журнал. – 1981. – № 4. – С. 141–149.
78. Ямницький В. М. Розвиток життєтворчої активності особистості: теорія та експеримент. Монографія / В. М. Ямницький. – О., 2006. – 362 с.
79. Яценко Т. С. Теорія і практика групової психокорекції: активне соціально-психологічне навчання: навчальний посібник. – К.: Вища школа, 2004. – 697с.
80. Bradberry T. & Greaves J. (2005). The Emotional Intelligence Quick Book, (New York: Simon and Schuster). Bradberry, T. and Greaves J. (2005) "Heartless Bosses," The Harvard Business Review.
81. Brothers L. The social brain: a project for integrating primate behavior and neurophysiology in a new domain / L. Brothers // Concept in Neurosci. 1990. – №1. – P.27-51.
82. Donald Grant and Edwin Harari. Empathy in Psychoanalytic Theory and Practice // Psychoanalytic Inquiry, 31:3–16, 2011. – P. 3–16.
83. Hoffman, M. (1984). Interaction of affect and cognition in empathy. In C. Izard, J. // Kagan, & R. Zajonc (Eds.), Emotions, Cognition and Behavior (pp. 103-131). Cambridge: Cambridge University Press.
84. Miller N.E. a. Dollard J. Social learning and imitation. New Haven, Yale Univ. Press, 1941.– 341 p.
85. Preston S. D. & de Waal, F. B. Empathy: Its ultimate and proximate bases // Behavioral Brain Sciences, 25, 2002. – P. 1–71